विशेषांक

स्वातंत्र्यलढ्यातील ज्ञात- अज्ञात रणरागिणींचे योगदान

बी. एड्. २०२४-२६

गट क्र. :- ०१

विशेषांक

स्वातंत्र्यलढ्यातील ज्ञात–अज्ञात रणरागिणींचे योगदान

बी. एड्. २०२४-२६

गट क्र. ०१

मार्गदर्शक:
प्रा. बिजली दडपे.

प्रेरणास्थान:
मा. प्राचार्य डॉ. रमा भोसले

संपादकीय

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम हे भारताच्या इतिहासातील सोनेरी पान आहे. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली अनेक आबाल-वृद्धांनी या स्वातंत्र्याच्या धगधगत्या कुंडा मध्ये स्वतःला समर्पित केले. स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवाकडून पुढे वाटचाल करताना वर्तमान समाजाने, सर्व नागरिकांनी यातील नायक- नायिकांचे बलिदान ,त्यांचे जीवन आणि प्रेरणा जाणून घेणे अत्यंत जरुरीचे आहे.

स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचा सहभाग ही अत्यंत प्रेरक होता. स्वातंत्र्य युद्धातील महिलांच्या कामगिरीवर प्रकाश टाकणे हे या विशेषांकाचे प्रयोजन! यामध्येही सुप्रसिद्ध तसेच प्रकाश झोतापासून काहीसे दूर असलेल्या वेगळ्या प्रांतातील, क्षेत्रातील महिलांचे कार्य ,त्यांचा विलक्षण त्याग वर्तमान नागरिकांसमोर आणणे हा या विशेषांका मागील उद्देश आहे!

यातील कित्येक थोर महिलांनी स्वातंत्र्य सूर्याचे दर्शनही केले नाही. त्यांना ध्येयप्राप्तीचा आनंदही या जीवनी मिळू शकला नाही. परंतु त्यांची ध्येयप्राप्तीची निष्ठा अढळ आणि अमर अशीच होती!

आंतरवासिता गट क्रमांक १ च्या शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यींकडून हा एक स्तुत्य , अभिनंदनीय प्रयत्न!!

मित्रहो, चला तर आपण दर्शन करूया, भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील ज्ञात -अज्ञात वीरांगणांचे आणि त्यांच्या त्याग- समर्पणाचा वारसा आपणही जोपासूया!!

-प्रा.बिजली दडपे

संपादकीय मंडळ

अ क्र.	नाव
1.	श्रीमती तनुश्री आठवले
2.	श्रीमती स्वाती घोरपडे
3.	श्री आकाश राठोड
4.	श्रीमती माधुरी साळुंके
5.	श्रीमती अक्सा खान
6.	श्री आकाश पारधी
7.	श्रीमती आरती नखाते
8.	श्रीमती ऋजुता म्हात्रे
9.	श्रीमती प्रशिका पवार
10.	श्रीमती पायल देवी गुप्ता
11.	श्रीमती सोनाली शिरसाठ

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	नाव	पृष्ठ क्र.
01	गौहर जान	01
02	कस्तुरबा गांधी	04
03	अरुणा असफ अली	06
04	रमाबाई रानडे	10
05	ताराबाई शिंदे	13
06	कमला नेहरू	16
07	आबिदी बानो बेगम	18
08	बेगम हजरत महल	20
09	राजकुमारी अमृत कौर	22
10	ऍनी बेझंट	24
11	उषा मेहता	27
12	सरोजिनी नायडू	29
13	भीमाबाई होळकर	32
14	लक्ष्मी सहगल	35
15	मॅडम कामा	38
16	दुर्गाबाई देशमुख	41
17	प्रीतिलता वड्डेदार	45
18	मातंगिनी हाजरा	49

गौहर जान

स्वरांनी जिंकले जग त्यांनी, बांधले संस्कृतीचे सेतू महान,

ब्रिटीशांच्या छायेतही उजळली, भारतभूमीची शान.

गायनात स्वातंत्र्याचा श्वास आणि आवाजात राष्ट्राचा मान,

कलासंग्रामाची दीपशिखा, अमर झाली भारताची गौहर जान.

❖ **प्रस्तावना**

गौहर जान या भारतातील पहिले रेकॉर्ड होणारे स्वर इतकेच नाही, तर स्वातंत्र्यलढ्याच्या सांस्कृतिक पातळीवर प्रभाव निर्माण करणाऱ्या अग्रगण्य कलाकार होत्या. स्वदेशी चळवळीचा काळ असताना त्यांनी आपल्या कलाकृती, आर्थिक योगदान आणि ब्रिटिशांविरोधातील प्रतीकात्मक भूमिकेद्वारे राष्ट्रवादी विचारांना बळ दिले. त्यांच्या गायनातून भारतीय सांस्कृतिक ओळख जिवंत ठेवली गेली आणि त्या काळात कलाकारांना आवाज देण्याची जबाबदारी त्यांनी निभावली. स्वातंत्र्यलढ्याच्या वातावरणात, भारतीय संस्कृतीची शक्ती ब्रिटिश दबावापुढे झुकणार नाही, हा संदेश त्यांनी आपल्या स्वाभिमानी आणि स्वतंत्र जीवनशैलीतून दिला.

❖ **बालपण**

२६ जून १८७३ रोजी आझमगढ येथे एंजेलिना नावाने जन्मलेल्या गौहर जान यांच्या बालपणावर अनेक सामाजिक उलथापालथींची सावली होती. बनारस आणि पटणा सारख्या सांस्कृतिक केंद्रांत वाढत असताना त्या

भारतीय संगीताच्या परंपरेशी अगदी जवळून जोडल्या गेल्या. हा काळ ब्रिटिशांच्या आधिपत्याने भारलेला होता, आणि भारतीय परंपरा, भाषा, कला यावर पश्चिमी प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न सुरु होता. अशात त्यांचे बालपण भारतीय सांस्कृतिक ओळख आणि आध्यात्मिक सौंदर्याच्या वातावरणात गेले, ज्याने नंतर त्यांना भारताच्या सांस्कृतिक स्वातंत्र्याची वाहक बनवले. संगीत, नृत्य आणि साहित्य हे त्यांच्या घडणारे संस्कार होते, आणि हेच पुढे भारतीय अस्मितेच्या संरक्षणाचे माध्यम ठरले.

- **<u>शिक्षण</u>**

गौहर जान यांचे शिक्षण परंपरागत शैक्षणिक पद्धतीतून झाले नाही, परंतु भारतीय घराण्यांच्या संगीत परंपरेत त्यांचे शिक्षण अत्यंत सखोल झाले. त्यांनी उस्ताद अली बक्श व इतर गुणी कलाकारांकडून तालीम घेतली. हा काळ भारतीय कलांना ब्रिटिश नजरेत कमी लेखले जात असल्याचा होता. इंग्रजी कलावादी दृष्टिकोनामुळे भारतीय संगीत 'अनुशासनहीन' आणि 'कच्चे' असल्याचे म्हटले जाई, परंतु गौहर जान यांनी आपल्या तालीम, रियाज, अचूक स्वर आणि नाट्यमय सादरीकरणाद्वारे भारतीय संगीताची गुणवत्ता जगासमोर सिद्ध केली. त्यांच्या शिक्षणाचा सर्वात मोठा प्रभाव म्हणजे भारतीय शास्त्रीय परंपरेला आधुनिक माध्यमांद्वारे पुढे नेणे हेच स्वातंत्र्यलढ्यातील सांस्कृतिक पुनर्जागरणाचे महत्वाचे अंग ठरले.

- **<u>संघर्ष आणि कठीण प्रसंगांवर मात</u>**

गौहर जान यांचे जीवन हे केवळ कलात्मक संघर्षांनी नव्हे तर ब्रिटिश आधिपत्याने निर्माण केलेल्या सामाजिक बंधनांशी लढण्याच्या प्रवासाने व्यापलेले होते. त्या काळात तवायफ किंवा बाईजी यांना समाजात विशेष मान मिळत नव्हता. ब्रिटिशांनी त्यांच्या कलाकृतींना 'मनोरंजन' म्हणून कमी लेखण्याचा प्रयत्न केला, परंतु गौहर जान यांनी स्वतःला 'कलाकार' म्हणून उभे केले. स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर बंधने असताना त्यांनी आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र राहणे, सन्मानाने जगणे आणि समाजाच्या नियमांना न जुमानता आपली ओळख प्रस्थापित करणे ही स्वतःमध्येच एक क्रांती होती. या स्वावलंबनानेच त्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या भावनेशी नैसर्गिकपणे जोडल्या गेल्या. त्या भारतीय परंपरेच्या बाजूने उभ्या राहिल्या आणि ब्रिटिशांनी आणलेल्या सांस्कृतिक दडपशाहीला त्यांनी धैर्याने विरोध केला.

- **<u>स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान</u>**

गौहर जान यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान हे थेट बंदुका किंवा राजकीय भाषणांच्या पलीकडचे होते ते होते सांस्कृतिक प्रतिकाराचे. १९०५ च्या बंगाल विभाजनानंतर स्वदेशी चळवळ उसळली होती. त्या वेळी भारतीय संगीत, नाटक आणि कलाप्रकार ब्रिटिशांविरोधातील भावना जागृत करण्याचे साधन बनले. गौहर जान यांच्या सादरीकरणात स्वदेशी भावना स्पष्टपणे दिसत असे. त्यांनी स्वतःच्या कमाईतून स्वातंत्र्यलढ्याला गुप्त आर्थिक मदत दिली असल्याचे अनेक ऐतिहासिक नोंदीत आढळते.

कलकत्त्यातील राष्ट्रवादी सभांमध्ये त्यांनी गायनाद्वारे भारतीयांना एकत्र आणले. भारतीय लय, शब्द आणि भाव यांतून त्यांनी ब्रिटिशांच्या "भारतीय संस्कृती ही मागासलेली" या भ्रमाचा कठोर खंडन केले. त्यांच्या लोकप्रियतेमुळे रेकॉर्डिंगद्वारे भारतीय संगीत घराघरांत पोहोचले. हे संगीत भारतीय ओळखीचे प्रतिक बनले होते, आणि ब्रिटिश प्रयत्न करूनही या भावनांना थांबवू शकत नव्हते.

गौहर जान यांनी राष्ट्रीय गीतांचे, कव्वालींचे आणि स्वदेशी भावनेने ओतप्रोत असलेल्या ठुमऱ्यांचे गायन केले. त्या काळातील भारतीय थिएटर कंपन्यांना त्यांनी पुरस्कृत केले, आणि अनेक देशभक्तांचे कार्यक्रम त्यांनी विनामूल्य केले. भारतीय संगीताला ब्रिटिशांपूर्वीच्या गौरवशाली स्थानावर पुनर्स्थापित करण्याचे त्यांचे कार्य स्वातंत्र्यलढ्याच्या सांस्कृतिक टप्प्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरले.

- **<u>आजच्या काळातील त्यांच्या विचारांची आवश्यकता</u>**

आजच्या काळात गौहर जान यांचे योगदान आपल्याला सांस्कृतिक स्वातंत्र्याचे महत्त्व शिकवते. राजकीय स्वातंत्र्य जितके आवश्यक आहे, तितकेच आवश्यक असते सांस्कृतिक स्वातंत्र्य. त्यांनी शिकवले की जेव्हा परकीय सत्ता एखाद्या देशाच्या संस्कृतीवर हल्ला करते, तेव्हा कलाकार, संगीत, साहित्य आणि भाषा हेच सर्वात शक्तिशाली शस्त्र बनतात. आजही कला क्षेत्रात स्त्रियांना येणाऱ्या आव्हानांना सामोरे जाताना गौहर जान यांचे धैर्य, स्वाभिमान आणि स्वतःवरील विश्वास प्रेरणा देतात. त्यांच्या आयुष्याने दाखवून दिले की स्वतःची ओळख ठाम ठेवणे हीच स्वातंत्र्याची पहिली अट आहे.

आजच्या पिढीने त्यांच्याकडून शिकण्यासारखे म्हणजे कलाकार फक्त मनोरंजन करणारी व्यक्ती नसते, तो समाजाचे भान जिवंत ठेवणारा दीपस्तंभ असतो.

- **<u>शेवटचे दिवस आणि वारसा</u>**

आयुष्याच्या उत्तरार्धात आर्थिक अडचणी, विश्वासघात आणि सामाजिक बदलांनी त्यांच्यावर परिणाम झाला. त्यानंतर मैसूरच्या वडियारांनी त्यांना आदर आणि आश्रय दिला व ‘राजगायिका’ या पदाने सन्मानित केले. १९३० साली त्यांचे निधन झाले. पण त्यांनी मागे ठेवलेला वारसा भारतीय संगीताला अमर बनवणारा होता. त्यांच्या प्रत्येक रेकॉर्डमध्ये स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळातील भारताची सांस्कृतिक ओळख जिवंत आहे.

गौहर जान यांनी दाखवून दिले की कला ही फक्त मन रंजन नसते, ती संस्कृतीचे स्वातंत्र्य, राष्ट्राची ओळख आणि जनतेची जिद्द जपणारी शक्ती असते.

<u>कस्तुरबा गांधी</u>

❖ परिचय

कस्तुरबा मोहनदास गांधी (१८६९-१९४४) या राष्ट्रपित्याच्या सहचारिणी असल्या तरी त्या स्वतःच्या ठाम विचारांमुळे व कार्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील अग्रगण्य स्त्री होत्या.कस्तुरबांचा जन्म ११ एप्रिल १८६९ रोजी पोरबंदर, गुजरात येथे झाला. त्यांचे शिक्षण फारसे झाले नाही, पण बालपणापासूनच त्या साध्या, मेहनती आणि ठाम स्वभावाच्या होत्या.

❖ प्रतिकूल परिस्थितीला सामोरे जाणे:-

लग्नानंतर गांधीजींसोबत दक्षिण आफ्रिकेत गेल्यावर त्यांनी वर्णभेद, अत्याचार आणि तुरुंगवास अशा अनेक कठीण परिस्थितींना धैर्याने तोंड दिले. त्यांना अनेकदा कारावास झाला. आरोग्य बिघडले तरी त्या स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात मागे हटल्या नाहीत. पुरुषप्रधान समाजात स्त्रीने नेतृत्व घेणे हीसुद्धा मोठी आव्हानात्मक बाब होती.

❖ राष्ट्रासाठी व समाजासाठी योगदान:-

- सत्याग्रहात सक्रिय सहभाग.
- स्त्रियांना स्वदेशी, खादी व असहकार आंदोलनात सामील करून घेणे.
- अस्पृश्यता निवारणासाठी कार्य.
- तुरुंगातसुद्धा इतर स्त्रियांसोबत सामाजिक सुधारणा कामे केली.

- **आजच्या काळासाठी प्रेरणा:-**

कस्तुरबांच्या त्यागातून आपल्याला कुटुंब व समाज यांची जबाबदारी निभावताना राष्ट्रकार्याशी निष्ठा ठेवणे शिकायला मिळते.

- **त्यांच्या विचारांची गरज:-** आजही समाजात स्त्रियांना शिक्षण, स्वातंत्र्य व सामाजिक न्याय यासाठी लढावे लागते. कस्तुरबांचे धैर्य, सहनशीलता व दृढनिश्चय यांची आज समाजाला नितांत आवश्यकता आहे.

<u>अरुणा असफ अली</u>

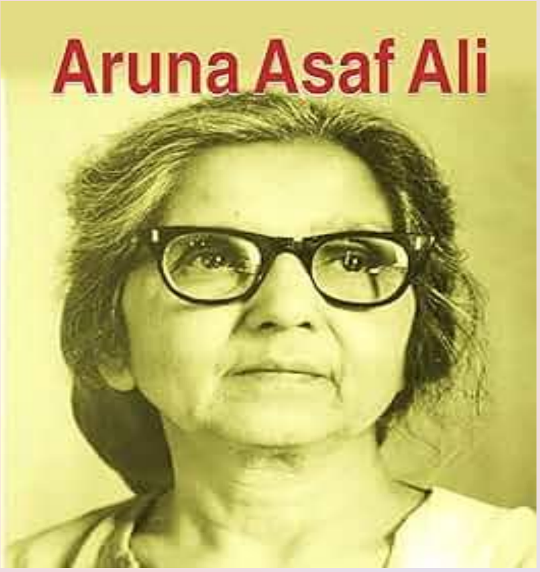

स्वातंत्र्याच्या ज्वाळांनी चेतविला देश सारा,

झेंड्याखाली उभा राहिला तिचा निर्धार खरा।

भीती न मानता दिला स्त्रीशौर्याचा संदेश,

अरुणा झाली इतिहासात प्रकाशमान विशेष॥

❖ **प्रस्तावना** :

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात अनेक पुरुषांनी तसेच महिलांनीही आपल्या त्याग, धैर्य आणि देशभक्तीच्या बळावर महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यामधील एक तेजस्वी, निर्भय आणि प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व म्हणजे अरुणा आसफ अली.त्या भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रीशौर्याचे प्रतीक म्हणून ओळखल्या जातात. १९४२ च्या 'भारत छोडो आंदोलनात' त्यांचा सहभाग विशेष उल्लेखनीय ठरला.लाल किल्ल्यावर स्वातंत्र्याचे प्रतीक म्हणून त्यांनी झेंडा फडकवून ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंडाचा बिगुल फुंकला.

❖ **बालपण** :

अरुणा असफ अली (मूळ नाव अरुणा गांगुली) या भारतीय स्वातंत्र्य सेनानी, शिक्षणतज्ज्ञ, राजकीय कार्यकर्त्या आणि प्रकाशक होत्या. त्यांचा जन्म १६ जुलै १९०९ रोजी पंजाब, ब्रिटिश भारत (सध्या हरियाणात) येथील कालका येथे एका बंगाली ब्राह्मण कुटुंबात झाला.

अरुणा आसफ अली यांचे बालपण १९०९ ते १९२० या काळात गेले. हा काळ भारतात ब्रिटिशांविरुद्ध स्वातंत्र्यलढ्याची उगमाची आणि तीव्रतेची सुरुवात मानला जातो. बालपणीच त्यांच्या मनावर या घटनांचा खोल ठसा उमटला.त्या वेळेस देशभरात बाल गंगाधर टिळक, लाला लजपत राय, महात्मा गांधी, आणि बिपिनचंद्र पाल यांसारख्या नेत्यांचे विचार पसरत होते.शाळेत असतानाच अरुणा यांनी देशभक्तीची भाषणे, आंदोलनांची चर्चा आणि ब्रिटिशांच्या अन्यायाची बातमी ऐकली. त्यामुळे त्यांच्या मनात स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय या मूल्यांची बीजे रुजली.त्यांच्या घरातील वातावरणही देशप्रेमाने भारलेले होते. वडील शिक्षित व सामाजिक जाण असलेले असल्याने घरातही राजकीय चर्चा होत असत. त्यामुळे अरुणा लहानपणापासूनच भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे स्वरूप, उद्दिष्ट आणि त्यातील बलिदानाची भावना समजू लागली.

या प्रभावामुळेच अरुणा पुढे गांधीजींच्या असहकार आंदोलनात आणि १९४२ च्या ‘भारत छोडो आंदोलनात’ सक्रिय सहभागी झाल्या.त्यांच्या बालपणीचे हे देशभक्तीपर संस्कारच त्यांच्या आयुष्याचा मार्ग ठरले.

- **शिक्षण**

अरुणा ह्या एका सुशिक्षित बंगाली ब्राह्मण घराण्यात वाढल्या. बालपणापासूनच त्यांना अभ्यासाची आवड आणि न्यायप्रिय वृत्ती होती.त्यांचे प्रारंभीचे शिक्षण नैनीतालच्या कॉन्व्हेंट ऑफ जिझस अँड मेरी स्कूल येथे झाले, जिथे त्यांनी इंग्रजी, इतिहास, गणित आणि संस्कृत हे विषय शिकले.यानंतर त्यांनी लाहोरमधील लॉरेन्स कॉलेज (Lawrence College, Lahore) येथे उच्च शिक्षण घेतले. तिथे त्यांनी इतिहास, समाजशास्त्र, इंग्रजी साहित्य आणि तत्त्वज्ञान या विषयांचा अभ्यास केला.१९२८ साली बी.ए. पदवी पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी दिल्लीतील गंगाराम मेमोरियल शाळेत शिक्षिका म्हणून कार्य केले. या काळात त्यांनी विद्यार्थ्यांमध्ये देशभक्ती, सामाजिक जागृती आणि स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व याबद्दल जनजागृती केली.त्यांचे शिक्षण केवळ पुस्तकी ज्ञानापुरते मर्यादित नव्हते – त्यातूनच त्यांच्यात विचारशीलता, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक जबाबदारी आणि स्वातंत्र्यलढ्याची प्रेरणा निर्माण झाली.शिक्षणामुळेच त्यांनी ब्रिटिश राजवटीतील अन्याय समजून घेतला आणि त्यांनी स्वतःला स्वातंत्र्यलढ्यात झोकून दिलं.

सी त्यांच्या शैक्षणिक विचारांमुळेच त्यांनी समाजातील स्त्रियांसाठी शैक्षणिक आणि सामाजिक चळवळी सुरू केल्या.स्वातंत्र्यानंतर त्या दिल्लीच्या पहिल्या महिला महापौर (1958) बनल्या, आणि शिक्षण व सामाजिक विकास या क्षेत्रात कार्य केले.त्यांनी महिला शिक्षणाला राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया मानले.

- **संघर्ष आणि कठीण प्रसंगांवर मात:**

अरुणा आसफ अली यांचा स्वभाव लहानपणापासूनच स्वाभिमानी, धाडसी व हट्टाचा होता. 1920-30 च्या काळात महिलांना समाजात फार कमी स्थान होते, पण अरुणा यांनी परंपरागत चौकटी मोडत स्वतंत्र शिक्षण घेतले आणि मुलींसाठीही शिक्षण, स्वातंत्र्य व स्वाभिमान हक्काचे आहेत हे प्रत्यक्ष कृतीतून दाखवून दिले.अरुणा यांनी आपल्या पेक्षा 20 वर्षांनी मोठ्या आणि मुस्लिम समाजातील आसफ अली यांच्याशी विवाह केला. हा विवाह त्यांच्या कुटुंबीयांना व समाजाला मान्य नव्हता. परंतु अरुणा यांनी आपला निर्णय बदलला नाही. यामुळे त्यांना काही काळ घरापासून आणि नातेवाईकांपासून दुरावा सहन करावा लागला. पण त्यांनी “स्वतःचा निर्णय स्वतः घेतल्याशिवाय स्वातंत्र्याचा अर्थ नाही” हे सिद्ध केले.

- **स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान**

अरुणा आसफ अली या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील निडर, धाडसी आणि प्रभावी नेत्या म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात केवळ सहभागी न होता प्रत्यक्ष नेतृत्व केले. 1930 च्या नागरिक अवज्ञा आंदोलनापासून त्यांच्या राजकीय प्रवासाची सुरुवात झाली. ब्रिटिश सरकारने त्यांना अनेक वेळा अटक केली, परंतु तुरुंगातही त्यांनी महिलांच्या हक्कांसाठी, आरोग्यसुविधांसाठी आणि स्वाभिमानासाठी संघर्ष सुरुच ठेवला. 1942 मध्ये "भारत छोडो" आंदोलनाच्या काळात देशातील जवळजवळ सर्व मोठे नेते तुरुंगात असताना गोवालिया टँक मैदानावर अरुणा आसफ अली यांनी राष्ट्रीय ध्वज फडकवला. हा प्रसंग भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याचा एक ऐतिहासिक क्षण ठरला आणि त्यामुळे त्या संपूर्ण देशाच्या धैर्याचे प्रतीक बनल्या. त्यानंतर ब्रिटिश त्यांना अटक करण्याच्या प्रयत्नात असताना त्या भूमिगत राहून गुप्तरित्या आंदोलनाचे नियोजन, संदेशवहन आणि नेतृत्व करत राहिल्या. त्यांनी "इंकलाब" सारखी गुप्त पत्रके चालवून क्रांतीची जाज्वल्य भावना जनतेत जिवंत ठेवली. त्यांनी महिलांना आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी प्रेरित केले आणि स्त्रियांना स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय भूमिका मिळवून दिली. अरुणा आसफ अली यांचे योगदान हे फक्त संघर्षाचे नव्हे, तर नेतृत्व, लोकजागरण आणि निर्भय देशभक्तीचे जिवंत उदाहरण आहे. त्या भारताच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासात “क्रांतीची ज्योत” म्हणून आजही आदराने स्मरणात राहतात.

❖ आजच्या काळातील त्यांच्या विचारांची आवश्यकता

अरुणा आसफ अली यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात अपार धैर्य, तत्वनिष्ठा आणि समाजसेवेचा आदर्श ठेवला. त्यांनी वैयक्तिक विरोध, तुरुंगवास, मालमत्ता जप्ती यांसारख्या कठीण परिस्थितींनाही न घाबरता लढा चालू ठेवला. त्यांच्या जीवनातून आजच्या पिढीला प्रामाणिक नेतृत्व, स्त्री-सक्षमीकरण, धर्मनिरपेक्षता, त्यागभावना आणि विचारांना कृतीची जोड या मूल्यांचा महत्वाचा संदेश मिळतो. आजच्या राजकारणात वाढत असलेल्या स्वार्थी प्रवृत्तींच्या पार्श्वभूमीवर त्यांचा लोककेंद्रित दृष्टिकोन आणि सामाजिक बांधिलकी अत्यंत प्रेरणादायी ठरते. त्यामुळे समाजात ऐक्य, न्याय आणि मानवी मूल्यांचा प्रसार करण्यासाठी अरुणा आसफ अली यांचे विचार आजही अत्यंत आवश्यक आहेत.

❖ शेवटचे दिवस आणि वारसा

स्वातंत्र्यानंतरही अरुणा आसफ अली जनतेमध्ये मिसळून काम करत राहिल्या. 1958 मध्ये त्या दिल्लीच्या पहिल्या महिला महापौर बनल्या. आयुष्याच्या उत्तरार्धात प्रकृती ढासळली, तरीही त्यांनी समाजकार्य सोडले नाही . शेवटी २९ जुलै १९९६ रोजी त्यांचे निधन झाले.

त्यांचा वारसा आजही तेजस्वी आहे : 1942 मध्ये लाल किल्ल्यावर ध्वज फडकवणारी निर्भय नेत्या,स्त्री-सक्षमीकरणाचे प्रेरणास्थान,आणि तत्त्वनिष्ठ, लोकाभिमुख नेतृत्वाचे जिवंत उदाहरण.

अरुणा असफली यांनी दाखवून दिलं की , संघर्ष कधी व्यर्थ जात नाही; धैर्य, सत्य आणि समर्पण यांची चमक काळानंतरही कायम राहते.

रमाबाई रानडे

❖ परिचय

रमाबाई रानडे या १९व्या शतकातील एक थोर समाजसुधारक, स्त्री-हक्क कार्यकर्त्या आणि शिक्षणप्रवर्तक होत्या. त्यांनी स्त्रियांच्या उद्धारासाठी आणि समान हक्कांसाठी आयुष्यभर कार्य केले. नाव (पूर्वाश्रमीचे): यमुनाबाई कुलेकर. जन्म: २५ जानेवारी १८६२, देवराष्ट्रे, सातारा जिल्हा, महाराष्ट्र. मृत्य: २६ एप्रिल १९२४, पुणे.

शिक्षण: रमाबाईंना माहेरी असताना अक्षरओळख नव्हती. लग्नानंतर पती न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्या आग्रहामुळे आणि मार्गदर्शनाखाली त्यांनी शिक्षण घेतले. त्यांनी मराठी, हिंदी आणि बंगाली भाषांमध्ये विशेष प्रावीण्य संपादन केले. त्यांचे शिक्षण हे समाजाच्या तीव्र विरोधाला झुगारून झाले होते.

❖ कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि आव्हाने

कौटुंबिक पार्श्वभूमी: त्यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील देवराष्ट्रे येथील एका जहागीरदार (कुलेकर) कुटुंबात झाला. त्यांच्या आई परोपकारी वृत्तीच्या होत्या. विवाह: वयाच्या ११व्या वर्षी त्यांचा विवाह त्यावेळचे खंदे समाजसुधारक आणि कायदेपंडित न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्याशी झाला. महादेव रानडे त्यांच्यापेक्षा २० वर्षांनी मोठे होते (वय ३१).

❖ आव्हाने

स्त्री-शिक्षणाचा विरोध: ज्या काळात स्त्री-शिक्षण हे सामाजिकदृष्ट्या वर्ज्य (निषिद्ध) मानले जात होते, त्या काळात शिक्षण घेणे हे त्यांचे पहिले मोठे आव्हान होते. घरातील आणि समाजातील सनातनी विचारांचा विरोध त्यांना सहन करावा लागला.

पतीवरील टीका: न्यायमूर्ती रानडे यांनी बालविवाहाला विरोध असूनही घरच्यांच्या दबावामुळे एका अल्पवयीन मुलीशी विवाह केल्याने त्यांच्यावर समाजाने टीका केली होती, ज्यामुळे रमाबाईंच्या वैवाहिक जीवनातही एक आव्हान उभे राहिले.

कर्मठता: समाजातील बालविवाह, सतीप्रथा, केशवपन अशा अनिष्ट रूढी-परंपरांचा पगडा मोठा होता, या कर्मठ व्यवस्थेविरुद्ध काम करणे हे मोठे आव्हान होते.

पतीचे निधन: १९०१ मध्ये महादेव गोविंद रानडे यांचे निधन झाल्यानंतर, त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे सामाजिक कार्यासाठी समर्पित केले, पण पतीच्या पाठिंब्याशिवाय कार्य पुढे नेणे हे निश्चितच कठीण होते.

❖ समाजासाठी आणि राष्ट्रासाठी योगदान

रमाबाई रानडे यांचे योगदान प्रामुख्याने स्त्री शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रजागृती या क्षेत्रांमध्ये आहे. शिक्षण आणि पुनर्वसन: मुंबईत 'हिंदू लेडीज सोशल क्लब' ची स्थापना केली.

पुण्यात १९१५ मध्ये 'सेवासदन' (Seva Sadan) या संस्थेची स्थापना केली. स्त्रियांच्या शिक्षणासह त्यांना रुग्णसेवेचे (नर्सिंग) प्रशिक्षण देऊन त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी मदत केली. सेवासदनने देशाला पहिली प्रशिक्षित नर्स दिली.

मुलींच्या मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणासाठी त्यांनी आंदोलन केले आणि यात त्यांना यश मिळाले. त्यांनी स्त्रियांच्या समस्यांना वाचा फोडण्यासाठी 'आर्य महिला समाजा' च्या कामातही सहभाग घेतला.

❖ सामाजिक आणि राजकीय कार्य:

त्या स्त्री हक्क आणि समान अधिकारांच्या चळवळीच्या खंद्या पुरस्कर्त्या होत्या.

त्यांनी अस्पृश्यता, बालविवाह आणि सतीप्रथा यांसारख्या वाईट रूढींना ठामपणे विरोध केला.

'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' हे आत्मचरित्र लिहून त्यांनी त्यांच्या जीवनातील अनुभव शब्दबद्ध केले, जे आजही प्रेरणादायी ठरते. १९२०-२२ मध्ये त्यांनी महिलांना मतदानाचा हक्क मिळावा यासाठी झालेल्या सफ्रागेट चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला आणि यशस्वी लढा दिला.

त्यांनी तुरुंगातील स्त्री कैद्यांना भेटून त्यांचे सांत्वन केले आणि त्यांना अभंगांचा अर्थ समजावून सांगितला.

- **आजच्या काळात प्रेरणा आणि विचारांची गरज:**

शिक्षणाचे महत्त्व: विपरीत परिस्थितीतही शिक्षणाची कास न सोडता ज्ञान संपादन करण्याची त्यांची जिद्द आजच्या पिढीला अत्यंत प्रेरणादायक आहे. 'शिक्षण म्हणजे उन्नतीचा मार्ग' ही त्यांची भूमिका आजही महत्त्वाची आहे.

समानतेसाठी लढा: स्त्री-पुरुष समानतेसाठी त्यांनी दिलेला लढा, विशेषत: मतदानाचा हक्क मिळवण्यासाठी केलेला संघर्ष, आजच्या महिलांना हक्कांसाठी जागरूक राहण्याची प्रेरणा देतो.

सामाजिक बांधिलकी: 'सेवासदन' मार्फत त्यांनी केलेले निःस्वार्थ समाजकार्य, तसेच दुष्काळग्रस्त भागांना केलेली मदत, ही आजच्या काळात सामाजिक जबाबदारीची आणि मानवतेची जाणीव करून देते.

- **आजच्या दृष्टीने त्यांनी दिलेल्या विचारांची गरज:**

स्वयंनिर्भरता: स्त्रियांना केवळ शिक्षणच नाही, तर आरोग्य आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन त्यांना 'स्वयंनिर्भर' बनवण्यावर त्यांचा भर होता. आजच्या जगात स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी हा विचार अत्यंत गरजेचा आहे.संघटन शक्ती: स्त्रियांना एकत्र आणून 'अखिल भारतीय महिला परिषदे' सारखे व्यासपीठ तयार करणे, हा विचार आजच्या काळात स्त्रियांनी त्यांच्या हक्कांसाठी आणि समस्यांसाठी एकत्रितपणे आवाज उठवण्याची गरज स्पष्ट करतो.दूरदृष्टी: नर्सिंग कोर्स सारखे अभ्यासक्रम त्यांनी शंभर वर्षांपूर्वी सुरू केले, ही त्यांची दूरदृष्टी आजच्या काळात शिक्षण रोजगारक्षम असावे, या गरजेची पूर्तता करते.रमाबाई रानडे यांचे जीवन म्हणजे सामाजिक अडथळ्यांवर मात करून 'आत्मविश्वास आणि कृतीतून समाज बदलता येतो' याचे ज्वलंत उदाहरण आहे.

<u>ताराबाई शिंदे</u>

❖ **परिचय**:-

कालखंड:- त्यांचा जन्म अंदाजे १८५० मध्ये झाला आणि मृत्यू १९१० मध्ये झाला.जन्मस्थान:- त्यांचा जन्म बुलढाणा, बेरार प्रांत (सध्याचे महाराष्ट्र) येथील एका प्रतिष्ठित, संपन्न मराठा जमीनदार कुटुंबात झाला होता. कौटुंबिक पार्श्वभूमी:- बापुजी हरी शिंदे हे सुधारणावादी विचारसरणीचे होते आणि ज्योतीराव फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचे (Truth Seekers' Society) सक्रिय सदस्य किंवा सहयोगी होते. ताराबाईंचे बंधू रामचंद्र हरी शिंदे हेदेखील ज्योतीरावांच्या कंत्राटी कंपनीत भागीदार होते, ज्यामुळे त्यांच्या घरात सुरुवातीपासूनच स्त्री-पुरुष समानतेचे वातावरण होते. शिक्षण: - तत्कालीन सामाजिक रूढींमुळे त्यांना औपचारिक शिक्षण मिळाले नाही, पण वडिलांनी त्यांना घरीच शिक्षण दिले. त्यांनी मराठी, संस्कृत आणि इंग्रजी भाषांचे शिक्षण घेतले. शिक्षणामुळे त्यांना वाचनाची दांडगी आवड लागली आणि त्या शास्त्रीय (classical) तसेच आधुनिक साहित्यात पारंगत झाल्या.

❖ **प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांनी दिलेला लढा**

ताराबाई शिंदे यांनी ज्या काळात लेखन केले, तो काळ स्त्रियांसाठी अत्यंत प्रतिकूल होता, जिथे पितृसत्ताक रूढी आणि निर्बंध कठोरपणे पाळले जात होते.

विजयालक्ष्मी प्रकरण:- १८८१ मध्ये सुरतमधील विजयालक्ष्मी नावाच्या २८ वर्षीय ब्राह्मण विधवेवर तिच्या अनौरस बालकाच्या हत्येसाठी खटला भरला गेला, ज्यामुळे तिला मृत्यूची शिक्षा (नंतर जन्मठेपेत बदलली) सुनावण्यात आली. पितृसत्ताक वृत्तीला आव्हान:- या घटनेनंतर, 'पुणे वैभव' या सनातनी वृत्तपत्राने स्त्रियांच्या

'चरित्रहीनते'वर टीका करणारा लेख प्रकाशित केला. या लिंगभेदी आणि पक्षपाती वृत्तीने ताराबाईंना अतिशय संताप आला. 'स्त्रीपुरुष तुलना' (१८८२):- या संतापातूनच त्यांनी ५२ पानांचा 'स्त्रीपुरुष तुलना' हा निबंध लिहिला. पुरुषांचे ढोंगीपण (male hypocrisy) आणि फसवणूक यावर हा एक धारदार हल्ला होता. स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या यातनांमुळे त्यांचे मन खवळून तळतळून गेले होते, म्हणून त्यांनी निर्भीडपणे आणि खडखडीतपणे लिहिले.

❖ त्यांचे समाजासाठी किंवा राष्ट्रासाठी योगदान:-

ताराबाई शिंदे यांना भारतातील स्त्रीवादाची 'आद्यप्रवर्तक' (Pioneer of Indian Feminism) मानले जाते.

भारतातील पहिला आधुनिक स्त्रीवादी ग्रंथ:- त्यांचे १८८२ मध्ये प्रकाशित झालेले 'स्त्रीपुरुष तुलना' हे भारतातील पहिले आधुनिक स्त्रीवादी लेखन (First modern Indian feminist text) मानले जाते. या ग्रंथाने लैंगिक समानतेच्या (gender equality) लढ्याचा पाया रचला. स्त्री-पुरुषांच्या समानतेची मागणी:- ताराबाईंनी स्त्रियांचे फक्त 'उन्नयन' (women's upliftment) करण्याची मागणी न करता, स्त्री आणि पुरुषांमध्ये थेट समानता (equality or parity) असावी, अशी मूलगामी मागणी केली. जाती आणि पितृसत्ता यांचा छेद:- त्यांनी केवळ पितृसत्तेवरच नाही, तर उच्चवर्णीय ब्राह्मणवादी विचारांवर आणि जातीव्यवस्थेवरही (caste hierarchy) आवाज उठवला. त्यांच्या मते, पुरुषांनी ज्याप्रमाणे खालच्या जातीच्या लोकांना दाबले, त्याचप्रमाणे पुरुषांनी स्त्रियांना दाबले.

❖ सामाजिक आणि राजकीय दृष्टिकोन:

त्यांनी स्त्रियांच्या शोषणाविरोधात आवाज उठवला, ज्याला सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेस चालना देणारा लढा मानले जाते. त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाचे जोरदार समर्थन केले. सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सक्रिय राज्य हस्तक्षेप (active state intervention) गरजेचा आहे, असे त्यांनी मांडले. स्त्रियांना 'स्वातंत्र्याचे व सन्मानाचे जीवन' जगता यावे यासाठी वसाहतवादी राज्य एक साधन ठरू शकते, अशी त्यांची धारणा होती. सत्यशोधक समाजातील कार्य:- त्या सत्यशोधक समाजाच्या सदस्या होत्या. त्यांनी ज्योतीराव आणि सावित्रीबाई फुले यांच्यासोबत खालच्या जातीच्या मुलींच्या शाळा आणि उच्च-जातीय विधवांच्या आश्रयस्थानांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. ज्योतीराव फुले यांनी १८८५ मध्ये सत्सार या नियतकालिकात त्यांच्या ग्रंथाचे जाहीरपणे समर्थन केले.

❖ त्यांच्या जीवनातून आजच्या काळात काय प्रेरणा घेऊ शकतो:-

ताराबाई शिंदे यांच्या जीवनातील सर्वात मोठी प्रेरणा म्हणजे प्रतिकूलतेतही सत्य बोलण्याचे धैर्य आणि त्यांच्या विचारांची व्यापकता होय. त्यांनी समाजातील रूढींवर, धर्मशास्त्रांवर आणि पुरुषी वर्चस्वावर

थेट हल्ला करण्यासाठी असाधारण बौद्धिक धैर्य दाखवले. आजच्या काळातही जेव्हा दडपशाही आणि विरोध असतो, तेव्हा सत्य आणि न्यायासाठी उभे राहण्याची प्रेरणा त्यांच्याकडून मिळते.उपलब्ध स्वातंत्र्याचा उपयोग:- घरजावई पद्धतीमुळे आणि वडिलांच्या पुरोगामी विचारांमुळे त्यांना मिळालेल्या मर्यादित स्वातंत्र्याचा उपयोग त्यांनी शिक्षण, वाचन आणि लेखन करण्यासाठी केला. याचा अर्थ, व्यक्तीने उपलब्ध असलेल्या प्रत्येक संधीचा उपयोग आत्म-विकास आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी केला पाहिजे.आत्मसन्मानाचे रक्षण:- 'माझ्या सर्व देशभगिनींचा अभिमान धरून' स्त्रियांच्या सन्मानाचे रक्षण करणे (defend the honour of all my sister countrywomen) हे त्यांच्या लेखनाचे प्रमुख उद्दीष्ट होते. स्त्रियांनी स्वतःच्या सन्मानासाठी आवाज उठवण्याची प्रेरणा त्यांच्याकडून मिळते.

❖ आजच्या परिस्थितीनुसार त्यांच्या विचारांची गरज काय आहे :-

ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ मध्ये लिहिलेल्या 'स्त्रीपुरुष तुलना' मधील विचार आजही तितकेच प्रस्तुत (relevant) आहेत आणि एकविसाव्या शतकातही त्यांची गरज तीव्रतेने जाणवते. पितृसत्तेचा टिकाऊपणा:- अनेक दशकांच्या महिला चळवळी आणि सुधारणा होऊनही, पितृसत्ताक व्यवस्था आजही समाजात खोलवर रुजलेली आहे. त्यामुळे या व्यवस्थेच्या मुळावर आघात करण्यासाठी ताराबाईंनी केलेली 'पुरुषांच्या ढोंगीपणाची' (male hypocrisy) चिकित्सा आजही आवश्यक आहे.समानतेच्या अपेक्षा:- आजही स्त्री भ्रूणहत्या, हुंडाबळी, बलात्कार, लैंगिक छळ आणि स्त्रियांच्या राजकीय नेतृत्वातील अल्प प्रतिनिधित्व (under representation) यांसारख्या समस्या कायम आहेत. ताराबाईंनी मागणी केलेली लैंगिक समानता (Gender equality) आणि न्याय अजूनही पूर्णपणे प्रस्थापित झालेला नाही, त्यामुळे त्यांच्या विचारांवर आधारित चळवळ सतत चालू ठेवणे आवश्यक आहे.मानसिक गुलामगिरीचे उच्चाटन:- ताराबाईंनी हे स्पष्ट केले की पितृसत्ताक व्यवस्था स्त्रियांच्या मानसिकतेला दडपून टाकते, ज्यामुळे स्त्रिया सद्यस्थितीला विरोध न करता ती स्वीकारू लागतात (internalization). ही आंतरिक गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी मानसिकतेत बदल (Attitudinal change)** घडवून आणणे ही आजच्या काळाची सर्वात मोठी गरज आहे, ज्यावर ताराबाईंनी जोर दिला होता. शिक्षणाचे महत्त्व:- स्त्रियांचे शिक्षण हे सामाजिक प्रगती आणि समानतेसाठी आवश्यक असलेले परिवर्तनकारी साधन आहे, हा त्यांचा आग्रह आजही अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

कमला नेहरू

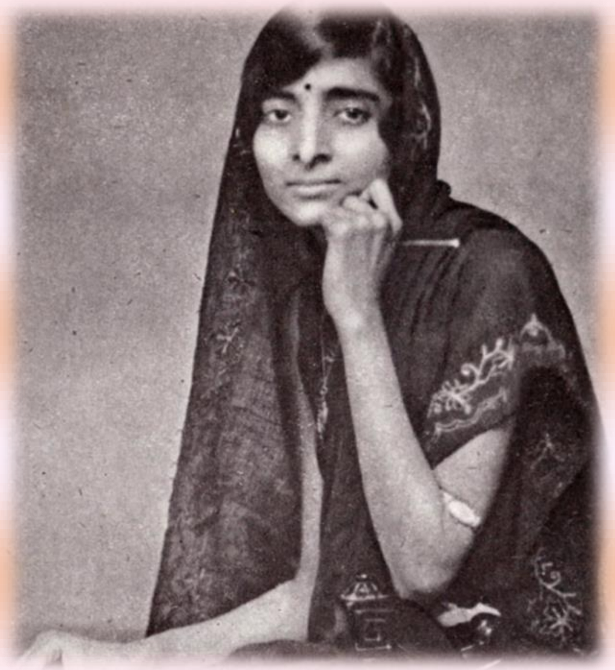

- ❖ **परिचय**

कमला नेहरू या भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील एक थोर आणि निडर महिला होत्या. त्या भारताचे पहिले, पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या पत्नी आणि स्वातंत्र्य, समानी म्हणून प्रसिद्ध अहित. त्यांनी स्वत: च्या नाजूक प्रकृती असूनही राष्ट्रम्च्या सेवेसाठी आयुष्य अर्पण केले. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी झगडताना त्यांनी स्त्रियांच्या त्यांनी सशक्तीकरणाचाही स्वातंत्र्यासाठी दीप प्रज्वलित केला.

- ❖ **कौटुंबिक पार्श्वभूमी व शिक्षण :**

कमला नेहरू यांचा जन्म १ ऑगस्ट १८९९ रोजी दिल्ली येथे एका प्रतिष्ठित कश्यप कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव राजा बलवंत राय कौल होते. त्या सुशिक्षित सुसंस्कृत आणि संस्कारक्षम कुटुंबात वाढल्या.

शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांच्यात देशप्रेम, संस्कार आणि समाजसेवेची भावना रुजली होती. विवाहानंतर त्या अलाहाबाद येथे नेहरू घराण्यात आल्या आणि तेथुन त्यांच्या राष्ट्रसेवेच्या प्रवासाची सुरुवात झाली;

❖ त्यांच्या समोरील आव्हान:

कमला नेहरू यांना पारंपारिक घरगुती, स्त्रीचीभूमिका आणि समाजातील रुट प्रथा यांच्या मर्यादा पाळत राष्ट्रकार्यात उतरावे लागलेब्रिटिश राजवटीने त्यांच्या कुटुंबाबर अनेक वेळा अन्याय केले. नेहरूंना वारंवार तुरुंगात टाकले, पण तरीही त्या खचल्या नाहीत.

त्याची प्रकृती नाजूक असूनही त्यांनी अनेक सभा घेतल्या, महिलांना संघटित केले, आणि स्वत: ही अनेकदा प्रिटिशांच्या तुरुंगवासाला सामोरे गेल्या.

त्यांना सामाजिक विरोध आरोग्याची अडचण आणि कुटुंबातील जबाबदाऱ्या हे सर्व आव्हान होती, पण त्यांनी ती निडरपणे पार केली.

❖ समाज आणि राष्ट्रासाठी योगदान :

कमला नेहरू या केवळ नेहरूंच्या पत्नी नव्हत्या, तर त्या स्वत: एक प्रबुद्ध राष्ट्रसविका आणि महिला चळवळीच्या नेत्या होत्या.त्यांनी १९२०-२२ च्या असहकार अदिलिनात सक्रिय सहभाग घेतला.अलहाबादमध्ये त्यांनी महिला संघटना उभारल्या महिलांना विदेशी वस्त्र बहिस्कार चळवळीत सहभागी केले. त्यांनी गरीब, शोषित महिलांना शिक्षण आणि आत्मनिर्भरतचे महत्त्व पटवून दिल त्यांच्या प्रेरणेने हजारो महिलांनी घराबाहेर पडून स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेतला. त्या गांधीजीच्या विचारांच्या निष्ठावंत अनुयायी होत्या आणि सत्य, अहिंसा, व्रत आणि त्याग या मूल्यांवर चालल्या.

❖ आजच्या काळातील प्रेरणा:

कमला नेहरू यांच्या आयुष्यातून आजच्या महिलांना त्याग, निडरता आणि समाजसेवा यांची प्रेरणा मिळत. त्या शिकवतात, की स्त्री जर ठरवते, तर ती केवळ घर नव्हे तर समाज आणि राष्ट्राचाही विकास घडवू शकते. त्यांचे जीवन हे आजच्या पिढीसाठी एक संदेश आहे राष्ट्रसेवा म्हणजे केवळ राजकारण नव्हे, तर लोकहितासाठी केलले प्रत्येक ज्ञ कार्य हे देशप्रेमाचेचे प्रतिक आहे.

आबिदी बानो बेगम (बी अम्मा)

- **परिचय:**

नाव: आबिदी बानो बेगम त्या 'बी अम्मा' या नावाने अधिक प्रसिद्ध होत्या.

जन्म: १८५० (उत्तर प्रदेश, भारत). जन्म उत्तर प्रदेशमधील अमरोहा या गावात एका राष्ट्रवादी कुटुंबात झाला होता. त्यांचे लग्न अब्दुल अली खान यांच्याशी झाले, जे रामपूर राज्यातील एक वरिष्ठ अधिकारी होते.शिक्षण : कोणतेही औपचारिक शिक्षणमिळाले नव्हते. मुले : एक मुलगी आणि पाच मुलगे होते, ज्यात मौलाना शौकत अली आणि मौलाना मौहम्मद अली जौहर यांचा समावेश होता, जे 'अली बंधू' म्हणून स्वातंत्र्यलढ्यात खूप प्रसिद्ध झाले.

- **त्यांच्या समोरील आव्हाने :**

पतीच्या अकाली निधनामुळे कुटुंबाची संपूर्ण जबाबदारी त्यांच्यावर आली. त्यांच्याजवळ मर्यादित संसाधने होती.त्यांनी औपचारिक शिक्षण घेतले नसतानाही, आपल्या मुलांना चांगले शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी आपले वैयक्तिक दागिने गहाण ठेवले.त्या पहिल्या मुस्लिम महिलांपैकी एक होत्या, ज्यांनी पडदा पाळत असतानाही सक्रियपणे राजकारणात स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला. सार्वजनिक सभाला संबोधित करताना त्यांनी बुरख्खा घालूनच भाषणे केली, हे त्यांच्यासाठी एक मोठे सामाजिका आव्हान होते. हिंदू-मुस्लिम ऐक्यासाठी काम करताना त्यांना काही रुढीवादी घटकांकडून विरोधही सहन करावा लागला.

- ❖ **समाजासाठी व राष्ट्रासाठी योगदान:**

सक्रिय सहभाग : त्या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि खिलाफत समितीच्या एक प्रमुख आवाज बनल्या.

प्रभावी वक्तृत्व : १९२७ मध्ये अखिल भारतीय मुस्लिम लीगच्या अधिवेशनात त्यांचे भाषण खूप प्रभावी ठरले.

महिलांचे संघटन : त्यांनी बसन्ती देवी, सरला देवी चौधरी आणि सरोजिनी नायडू यांच्यासोबत

महिलांच्या समाजा संबोधित केले आणि स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांना सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी प्रेरित केले.खिलाफत आणि स्वराज्यासाठी निधी: त्यांनी खिलाफत चळवळ आणि टिळक स्वराज्य निधीसाठी मोठ्या प्रमानात निधी गोळा करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

स्वदेशीचा पुरस्कार : त्यांनी भारतीय महिलांना खादीचा वापर करामास आणि परदेशी वस्तूंवर

बहिष्कार टाकण्यास सांगितले.

- ❖ **आजच्या काळात त्यांच्या प्रेरणा आणि विचारांची गरज:**

शिक्षणाचे महत्त्व: स्वतः औपचारिक शिक्षण घेतले नसतानाही, आपल्या मुलांना सर्वोत्तम शिक्षण देण्यासाठी केलेले त्यांचे असामान्य समर्पण हे आजच्या पालकांसाठी मोठी प्रेरणा आहे.

नेतृत्व आणि धडाडी: अत्यंत खडतर परिस्थितीत आणि सामाजिक बंधने पाळत असतानाही, सार्वजनिक जीवनात राजकारणात सक्रिय सहभाग घेणे, हे त्यांच्या निर्भीड नेतृत्वाचे प्रतीक आहे.

त्याग: देशासाठी आपल्या पुत्रांना पूर्णपणे समर्पित करण्याची त्यांची तयारी निस्सीम देशप्रेमाची भावना दर्शवते.

- ❖ **आजच्या दृष्टीने त्यांना दिलेल्या विचाराची काय गरज आहे?**

सामाजिक आणि राजकीय सक्रियता: 'स्त्रीने केवळ घरगुती कामापुरते मर्यादित न राहता, राष्ट्रीय आणि सामाजिक कार्यात सक्रिय सहभाग घेणे किती महत्त्वाचे आहे,' हे सिद्ध केले.

शैक्षणिक महत्त्व: आर्थिक आणि सामाजिक अडचणींवर मात करून शिक्षणाचे महत्त्व जपण्याचा त्यांचा आग्रह आजच्या पिढीला शिक्षण हेच प्रगतीचे साधन आहे, हे शिकवतो.

बेगम हजरत महल

- **परिचय:**

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक पराक्रमी स्त्रियांनी आपले योगदान दिले त्यातले एक तेजस्वी नाव म्हणजे बेगम हजरत महल त्या १८५७ च्या स्वातंत्र्य संगामातील अग्रगण्य नेत्या आणि लखनौच्या शूर राणी म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचे खरे नाव महमूदाबाई बाई होते. पुढे त्या अवधच्या नवाब वाजिद अली शाह यांच्या पत्नी झाल्या आणि "बेगम हजरत महल" या नावानेन प्रसिद्ध झाल्या.

- **शिक्षण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी :**

बेगम हजरत महल यांचा जन्म सुमोर ११२० मध्ये फैनाबाद (उत्तरप्रदेश) येथे एका सामान्य मुस्लिम् कुरुवात झाला बालपणीच त्यांना इस्लाम धर्माची शिकवण, उर्दू आणि फारसी भाषेचे शिक्षण मिळाले त्या बुध्दिमान, वक्तृत्ववान आणि स्वाभिमानी स्वभावाच्या होत्या विवाहानंतर त्या लखनौच्या राजकीय घडामाडींचे बारकाईने निरीक्षण केले.

- **त्यांच्या समोरील आव्हान:**

१८५६ मध्ये ब्रिटिशांनी अवध राज्यावर ताबा करून नवाब वाजिद अली शाह यांना कलकत्यात निवर्वासित केले. राज्यभर अराजकता आणि अन्याय पसरला. या कठीण काळात बेगम हजरत

महल यांनी आपल्या अल्पवयीन मुलगा कादर याला सिंहासनावर बसवले आणि बिरजिस कादर राज्यान्ची जबाबदारी स्वीकारली. स्वत त्यांना ब्रिटिश सैन्याचा प्रचंड दबाव, विश्वासघातकी सरदार आशि मर्यादित साधन यांसारख्या अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागले. तरीही त्यांनी न डगमगता आपले नेतृत्व टिकवून ठेवले.

- **समाज आणि राष्ट्रासाठी योगदान :**

बेगम हजरत महल या १८५७ च्या उठावान लखनौच्या मुद्धाचे नेतृत्व करणाऱ्या काही महिला नेत्या होत्या त्यानी हिंदू-मुस्लिम ऐक्य ऐका टिकवून ब्रिटिशांविरुश्द संघटित लढा दिला.

त्यांनी जनतेचा आत्मविश्वास वाढवला, देशभक्तीची ज्योत पेटवली आणि अनेक गावांमध्ये स्वराज्य स्थापनेचा प्रयत्न केला.

त्या केवळ शस्त्राने नाही, तर धर्मनिरपतितचा आणि एकतेचा संदेश देऊन राष्ट्रभावना जागवणाऱ्या नेत्री ठरल्या.

- **आजच्या काळातील प्रेरणा :**

बेगम हजरत महल यांच्या जीवनातून आजच्या पिढीने धैर्य, निडरता त्याग आणि एकतेची भावना शिकावी. त्या काळी जेव्हा स्त्रियांना समाजात कमी स्थान होते, तेव्हा त्यांनी समाजातील बंधने मोइन स्वतः नेतृत्व केले त्यांच्या धैयामुळे आपल्याला आज स्वातंत्र्याचा वास घेता आला आहे.

- **आजच्या दृष्टीने त्यांच्या विचारांची गरज :**

आजच्या समाजान पुन्हा एकदा एकता, समानता आणि न्याय या मून्चोची जपणूक करणे आवश्यक आहे. बेगम हजरत महल यांनी दिलेला संदेश. “धर्म आणि जातीभेद विसरुन राष्ट्रहितासाठी एकत्र या” आजही तितकाच महत्वाचा आहे.

आजच्या काळात जेव्हा स्त्रिया समाजातील विविध क्षेत्रात प्रगती करत आहेत, तेव्हा कमला नेहरू यांचा विचार “स्त्री ही केवळ कुटुंबांची नव्हे. नव्हे, तर राष्ट्राची आधारस्तंभ आहे” अलत महत्त्वाचा ठरतो. त्यांचा त्याग, साधेपणा, आत्मसंयम आणि कार्यतत्परता आजच्या समाजात पुन्हा रुजवण्याची गरज आहे. त्यांच्या विचारांनी आजच्या पिढीला देशप्रेम, सहनशीलता आणि सामाजिक जबाबदारी यांची जाणीव करून दिली पाहिजे.

<u>राजकुमारी अमृत कौर</u>

❖ **परिचय:-**

राजकुमारी बिबीटजी अमृत कौर जन्म : २ फेब्रुवारी १८८९. कौटुंबिक पार्श्वभूमी :- नाव दिलेल्या पंजाबच्या कपूरथका संस्थानातील अहलुवालिया राजघराण्याशी संबंधित होत्या. त्यांचे वडील राजा सर हरनाम सिंह हे कपूरथका संस्थानाचे राजा होते. त्यांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता. त्या सात भावांमध्ये एकुलत्या एक बहीण होत्या.शिक्षण :- त्यांचे शालेय शिक्षण इंग्लंडमधील डोरसेट येथील शेरबोर्न स्कूल फॉर गर्ल्स येथे झाले. त्यांनी ऑक्सफर्ड विद्यापीठातून पुढील शिक्षण पूर्ण केले. शिक्षणासोबतच त्यांना टेबल टेनिस, हॉकी आणि क्रिकेटसारख्या खेळांमध्येही विशेष रुची होती.

❖ **त्यांच्या समोरील आव्हाने :-**

राजघराणे आणि साधे जीवन :- राजेशाही जीवनाचा त्याग करून गांधींच्या सेवाग्राम आश्रमात साधे, तपस्वी जीवन जगणे हे त्यांच्यासाठी मोठे आव्हान होते.ब्रिटिश दमन : स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतल्यामुळे त्यांना अनेकदा तुरुंगवास भोगावा लागला. त्यांनी दांडी मार्च (१९३०) आणि भारत छोडो आंदोलनात (१९४२) भाग घेतला, ज्यामुळे त्यांना इंग्रजांनी दोनदा तुरुंगात टाकले.सामाजिक सढी: बालविवाह, देवदासी प्रकोसारख्या सामाजिक दुष्कृत्यांविरुद्ध आवाज उठवताना त्यांना समाजाच्या विरोधाचा सामना करावा लागला.आरोग्य क्षेत्रातील आव्हाने : आरोग्य मंत्री म्हणून स्वतंत्र भारताला भेडसावणाऱ्या मलेरिया, टीबी. आणि कुष्ठरोग यांसारख्या गंभीर आरोग्य, समस्यांवर मात करणे, वैद्यकीय शिक्षण आणि सुविधांची कमतरता दूर करणे हे मोठे आव्हान होते.

❖ **समाजासाठी व राष्ट्रासाठी योगदान :**

स्वातंत्र्यपूर्व काळात :त्यांनी अखिल भारतीय महिला परिषदेची (AIWC) सह-संस्थापना (१९२७) केली आणि महिलांच्या हक्क, शिक्षण, घटस्फोटांचा अधिकार आणि मतदानाचा अधिकार यासाठी कार्य केले.त्यांनी महिलांच्या प्रश्नांवर ब्रिटीश सरकारसमोर प्रभावीपणे बाजू मांडली.

AIIMS स्थापना : दिल्लीतील All India Institute of Medical Science (AIIMS) या देशातील सर्वोत्तम वैद्यकीय संस्थेच्या स्थापनेत त्यांची भूमिका सर्वात महत्त्वाची होती.

जागतिक नेतृत्व : १९५० मध्ये त्यांची जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. हा सन्मान मिळवणाऱ्या त्या पहिल्या महिला आणि पहिल्या आशियाई व्यक्ती होत्या.आरोग्य सुधारणा: त्यांनी टीबी निर्मूलनासाठी सर्वात मोठा बीसीजी लसीकरण कार्यक्रम सुरु केला. तसेच, इंडियन रेड क्रॉस सोसायटीच्या त्या १४ वर्ष अध्यक्ष होत्या.

❖ **आजच्या काळात त्यांच्याकडून प्रेरणा :**

राजकारणातील समर्पण : राजघराण्यात जन्म होऊनही सत्तेचा मोह न ठेवता लोकांच्या सेवेसाठी आणि कल्याणासाठी काम करण्याची त्यांची वृत्ती आजच्या नेत्यांसाठी प्रेरणादायी आहे.

महिला सक्षमीकरण: त्यांनी आयुष्याच्या सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत महिलांच्या हक्कांसाठी आणि शिक्षणासाठी कार्य केले. त्यांच्याकडून आजच्या महिलांना सामाजिक रुढी मोडून राष्ट्रीय विकासात सक्रिय भाग घेण्याची प्रेरणा मिळते.

❖ **त्यांनी दिलेल्या विचारांची आजच्या दृष्टीने गरज :**

समान नागरी कायदयाचा आग्रह: त्यांनी संविधान सभेत 'समान नागरी कायद्याचे (Uniform Civil Code) समर्थन केले; कारण Personal Law मुळे महिलांचे शोषण होते, असे त्यांचे मत होते आणि आज भारतात समान नागरी कायद्यावर चर्चा सुरु असताना, त्यांच्या या पुरोगामी विचारांची अत्यंत गरज आहे.

शिक्षणाचे महत्व : त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी आग्रह धरला. आजच्या 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' या उपक्रमासाठी त्यांचे विचार मूलभूत ठरतात.

स्वावलंबन : त्यांनी वैद्यकीय संस्थांच्या उभारणीसाठी परदेशी मदतीचा उपयोग केला, परंतु AIIMS सारख्या संस्थांना स्वायत्तता देऊन वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधनात देशाला स्वयंपूर्ण बनवण्याचे त्यांचे स्वप्न आज 'आत्मनिर्भर भारतासाठी' आवश्यक आहे.

ऍनी बेझंट

❖ प्रस्तावना

Annie Besant (१ ऑक्टोबर १८४७ - २० सप्टेंबर १९३३) हे ब्रिटिश सामाजिक सुधारक, नॉर्थ इंग्लंडमध्ये जन्मलेल्या आणि नंतर भारतात विरोध-स्वराज्य चळवळीच्या अग्रगण्य व्यक्तींपैकी एक होत्या. त्यांनी शिक्षण, महिला-हक्क, श्रमिक हक्क, आणि भारतातील स्वातंत्र्य चळवळ या विविध क्षेत्रात काम केले. बालपण: लंडनमध्ये १ ऑक्टोबर १८४७ रोजी जन्म.

वडिलांचे लवकर निधन आणि त्यानंतरचा सामाजिक व बौद्धिक प्रवास त्यांच्यावर खोल परिणाम करणारा ठरला. सुरुवातीला धार्मिक वातावरणात वाढलेली वय झाली; परंतु पुढे सामाजिक-न्याय, महिला-प्रश्न, व विचारस्वातंत्र्य यांच्या दिशेने वाटचाल केली.

शिक्षण: इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स या ठिकाणी वैयक्तिक शिक्षणसंपन्न झालेले.

सामाजिक विचारांना गती देण्यासाठी विचारसरणी आणि लेखन या माध्यमांचा उपयोग केला.

❖ संघर्ष आणि कठीण प्रसंगावर मात

इंग्लंडमध्ये जन्मलेल्या असूनही त्यांनी स्त्री-हक्क, बालविवाह विरुद्ध, जन्मनियंत्रण, श्रमिक संघटना ह्यांसारख्या विषयांवर ठोसपणे सार्वजनिक भूमिका घेतली. नंतर भारतात आल्यावर, त्यांनी Theosophical Society मध्ये महत्त्वाची भूमिका स्वीकारली आणि आत्मिक व सामाजिक

सुधारणा यांना जोडले. भारतातील स्वराज्याच्या चळवळीत त्यांनी सक्रिय भूमिका घेतली, १९१६ मध्ये All India Home Rule League स्थापन केली.

१९१७ मध्ये Indian National Congress ची अध्यक्षा झाल्या त्या काळातील मोठ्या प्रमाणावर महिलांचा सहभाग फारच कमी होता. ब्रिटिश सरकारने १९१७ मध्ये त्यांना अटक/निलंबन केले, त्यांच्या घरात किंवा विश्रांतीस्थानात ठेवले गेले.

- ❖ **स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान**

भारताच्या स्वराज्य-चळवळीत Annie Besant यांचा मोलाचा वाटा होता: त्यांनी स्वराज्य (Home Rule) चा संदेश दिला आणि भारतीय जनतेची राजकीय जागरूकता वाढवली. त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात काम केले (उदा. Central Hindu College, वाराणसी) ज्यामुळे पुढे Banaras Hindu University चा पाया पडला. त्यांनी महिला-शिक्षण व सामाजिक सुधारणा यांना पुढे नेले, जातीभेद-बालविवाह-पुरुष-स्त्री समानतेच्या मुदयांवर काम केले.

- ❖ **आजच्या काळातील त्यांच्या विचारांची आवश्यकता**

आजही सामाजिक समता, महिला सशक्तीकरण, शिक्षणाच्या सार्वभौमिक अधिकार यांसारखे विचार जसे महत्त्वाचे आहेत, तसाच Annie Besant यांचा “सर्वधर्मसमभाव”, सामाजिक न्याय या तत्त्वांचा विचार आजच्या जगात उपयुक्त आहे.

शिक्षण व सामाजिक उन्नती या दृष्टीने त्यांचे कार्य प्रेरणा देणारे आहे – भारतात आजही ग्रामीण आणि अल्पसंख्यांक भागात शिक्षण व सामाजिक पायाभूत सुविधा सुधारणेच्या गरजा आहेत, त्या बाबतीत त्यांचे विचार मार्गदर्शक ठरू शकतात.

राजकीय जागरूकता, लोकशाही चळवळी आणि स्वायत्ततेचा विचार आजही प्रासंगिक आहे. विशेषतः जागतिकीकरणाच्या काळात, स्थानिक निर्णय-शक्ती व नागरिकांच्या सहभागाची गरज वाढली आहे.

- ❖ **शेवटचे दिवस आणि वारसा**

Annie Besant यांचे निधन २० सप्टेंबर १९३३ रोजी आड्यार, मद्रास (सध्या तमिळनाडू) येथे झाले. शिक्षण-संस्था, महिला-सशक्तीकरण, स्वराज्य-चळवळीचा इतिहास व सामाजिक सुधारणा. आजही अनेक संस्थांमध्ये त्यांचे विचार व कार्य स्मरणात ठेवले जातात.

त्यांनी भारताची सामाजिक आणि राजकीय प्रगती यासाठी केलेले कार्य पुढील पिढ्यांसाठी प्रेरणा आहे. म्हणून त्यांना आज पण "स्वराज्यात्मक विचारवंत", "महिला-नेते" व "शिक्षणप्रेमी" म्हणून आदराने स्मरण केले जाते.

<u>उषा मेहता</u>

❖ **परिचय**

उषा मेहता (१९२०-२०००) या भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील एक तरुणी क्रांतिकारक होत्या. त्यांना "रेडिओ कुमारी" म्हणून ओळखले जाते.

शिक्षण व बालपण:- त्यांचा जन्म २५ मार्च १९२० रोजी सुरत (गुजरात) येथे झाला. त्या लहानपणापासूनच सत्याग्रहाच्या वातावरणात वाढल्या. मुंबईतून त्यांनी राजकारणशास्त्रात पदवी घेतली.

❖ **प्रतिकूल परिस्थितीला सामोरे जाणे:-** महिलांना स्वातंत्र्यलढ्यात फारशा संधी दिल्या जात नसतानाही त्यांनी धैर्याने आपला मार्ग निवडला. पोलिसांच्या नजरकैदेत असूनही त्या चळवळीत कार्यरत राहिल्या.

❖ **आव्हाने:-**

- इंग्रज सरकारकडून कठोर कारवाई व कारावास.
- गुप्त रेडिओ केंद्र चालवणे, अटक टाळणे, तुटपुंज्या साधनसामग्रीतून प्रसारण करणे ही मोठी आव्हाने होती.

❖ **राष्ट्रासाठी व समाजासाठी योगदान:-**

- १९४२ च्या ‘भारत छोडो आंदोलन’दरम्यान उषा मेहतांनी **गुप्त रेडिओ केंद्र** सुरु केले.
- त्या रेडिओवरून देशभक्तीपर भाषणे, बातम्या, क्रांतिकारकांचे संदेश प्रसारित केले जात.
- यामुळे इंग्रज सरकार हादरले व लोकांमध्ये उत्साह पसरला.

❖ **आजच्या काळासाठी प्रेरणा:-**

त्यांच्याकडून आपल्याला धैर्य, तंत्रज्ञानाचा योग्य उपयोग आणि देशासाठी अखंड निष्ठा शिकायला मिळते.

❖ **त्यांच्या विचारांची गरज:-**

आजच्या डिजिटल युगात तंत्रज्ञानाचा उपयोग समाज व राष्ट्रहितासाठी करणे आवश्यक आहे. उषा मेहतांच्या कार्यातून आपल्याला हेच धडे मिळतात.

<u>सरोजिनी नायडू</u>

- ❖ **परिचय**

सरोजिनी नायडू, ज्यांना महात्मा गांधींनी 'भारताची कोकिळा' (Nightingale of India) ही उपाधी दिली, त्या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक थोर कवयित्री, प्रभावी वक्त्या आणि राजकीय कार्यकर्त्या होत्या. जन्म: १३ फेब्रुवारी १८७९, हैदराबाद (तत्कालीन निजाम संस्थानांतर्गत).

मृत्य: २ मार्च १९४९, लखनौ, उत्तर प्रदेश. शिक्षण: प्राथमिक शिक्षण: घरी खाजगीरीत्या झाले. उच्च शिक्षण: वयाच्या १२ व्या वर्षी त्यांनी मद्रास इलाख्यात मॅट्रिक परीक्षेत पहिला क्रमांक पटकावला (१८९२). परदेशातील शिक्षण: निजामाची शिष्यवृत्ती घेऊन त्या उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेल्या (१८९५). त्यांनी लंडन येथील किंग्ज कॉलेज आणि केंब्रिज येथील गिर्टन कॉलेज येथे शिक्षण घेतले.

- ❖ **कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि आव्हाने**

वडील: डॉ. अघोरनाथ चट्टोपाध्याय (चतर्जी). ते हैदराबाद येथील निजाम महाविद्यालयाचे प्राचार्य, शिक्षणतज्ज्ञ आणि रसायनशास्त्राचे तज्ज्ञ होते.आई: वरदासुंदरीदेवी. त्या बंगाली कवयित्री होत्या.विवाह: १८९८ मध्ये त्यांनी आंतरजातीय विवाह (बंगाल आणि मद्रास प्रांतातील) डॉ.गोविंदराजुलू नायडू यांच्याशी केला. तत्कालीन रूढिवादी समाजात हा विवाह अत्यंत गाजला आणि येथूनच त्यांच्या सामाजिक कार्याची सुरुवात झाली.

❖ **आव्हाने:**

पुरुषकेंद्रित राजकारण: स्वातंत्र्य लढ्याच्या काळात राजकारणात पुरुषांचे वर्चस्व असताना, स्त्रियांना समान हक्कांसाठी लढत आपले स्थान निर्माण करणे हे मोठे आव्हान होते. रूढिवादी समाजातून आंतरजातीय विवाह: आंतरजातीय विवाह करणे हे त्या काळात एक मोठे सामाजिक आव्हान होते. कवयित्री ते कार्यकर्त्या: केवळ साहित्यिका म्हणून जगणे सोपे असताना, त्यांनी गांधीजींच्या आवाहनानंतर आपले सर्वस्व देशासाठी समर्पित केले. साहित्य क्षेत्रातील प्रसिद्धी सोडून समाजकारण आणि राजकारणात सक्रिय होणे, हा त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाचा निर्णय होता.

❖ **समाजासाठी आणि राष्ट्रासाठी योगदान**

सरोजिनी नायडू यांचे योगदान दोन मुख्य क्षेत्रांमध्ये होते: साहित्य आणि स्वातंत्र्यलढा (राजकारण).

सक्रिय सहभाग: १९०५ मध्ये बंगालच्या फाळणीनंतर त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेण्यास सुरुवात केली. १९१४ मध्ये त्यांची महात्मा गांधींशी भेट झाली आणि त्या गांधीवादी विचारांनी खूप प्रभावित झाल्या. नेतृत्व: त्यांनी होमरूल लीगच्या निमित्ताने देशभर असंख्य व्याख्याने दिली. त्यांच्या प्रभावी वक्तृत्वाने त्यांनी तरुणांमध्ये राष्ट्रवाद आणि देशभक्तीची भावना जागृत केली.

महत्त्वाची पदे: भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्षपद (१९२५): कानपूर अधिवेशनात त्यांची भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्षा म्हणून निवड झाली. सविनय कायदेभंग चळवळ (१९३०): दांडी यात्रेनंतर मिठाच्या सत्याग्रहात त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आणि आंदोलनाचे नेतृत्व केले. भारत छोडो आंदोलन (१९४२): या आंदोलनात त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला आणि अनेक वेळा तुरुंगवास भोगला. महिला हक्कांचा पुरस्कार: त्यांनी स्त्रियांच्या समान हक्कांसाठी, विशेषतः महिलांच्या शिक्षणासाठी आणि मतदानाच्या हक्कासाठी जोरदार प्रचार केला.

स्वतंत्र भारतातील पद: भारत स्वतंत्र झाल्यावर (१९४७) त्या उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला राज्यपाल (Governor) बनल्या.

❖ **आजच्या काळात प्रेरणा आणि विचारांची गरज**

अष्टपैलुत्व आणि प्रभावी वक्तृत्व: उत्कृष्ट कवयित्री असूनही त्यांनी राजकारण आणि समाजकारण या क्षेत्रांमध्ये स्वतःला सिद्ध केले. आजच्या महिलांसाठी एकाच वेळी अनेक भूमिकांमध्ये यशस्वी होण्यासाठी त्यांची जीवनशैली प्रेरणादायक आहे.

निर्भीडता आणि नेतृत्व: महिलांसाठी राजकारण निषिद्ध मानले जात असताना, त्यांनी राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षपदापासून ते आंदोलनांचे नेतृत्व करण्यापर्यंत प्रत्येक भूमिकेत निर्भीडता दाखवली. आजच्या पिढीला मोठी उद्दिष्ट्ये ठेवून नेतृत्व स्वीकारण्याची प्रेरणा मिळते.

साहित्य आणि संस्कृतीचा राष्ट्रवादात उपयोग: त्यांनी आपल्या कविता आणि साहित्यातून देशप्रेम व्यक्त केले, ज्यामुळे त्यांची ओळख 'भारत कोकिळा' म्हणून झाली. कला आणि साहित्याचा उपयोग राष्ट्र आणि समाज सुधारणेसाठी कसा करता येतो, याची प्रेरणा मिळते.

- **आजच्या दृष्टीने त्यांनी दिलेल्या विचारांची गरज:**

एकतेचा संदेश: त्यांनी आपल्या कार्यात हिंदू-मुस्लिम ऐक्यावर भर दिला. आजच्या काळात राष्ट्रीय एकात्मता आणि सलोखा टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांच्या या विचारांची नितांत गरज आहे.

अखंड संघर्ष: त्यांनी स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी शांततापूर्ण मार्गाने (गांधीवादी तत्त्वज्ञान) अथक संघर्ष केला. आजच्या सामाजिक आणि राजकीय समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी अहिंसात्मक मार्गाचा आणि सातत्याच्या प्रयत्नांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

महिलांचे स्थान: महिलांना घरातून बाहेर काढून त्यांना राष्ट्रीय चळवळीत सक्रिय करण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला. आज महिलांना केवळ संधी देणेच नाही, तर त्यांना निर्णयप्रक्रियेत आणि उच्च नेतृत्वाच्या पदांवर आणणे आवश्यक आहे, हा त्यांचा विचार आजही लागू आहे.

<u>भीमाबाई होळकर</u>

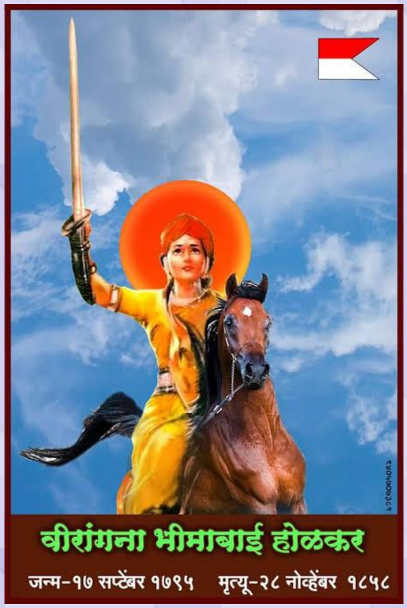

❖ **परिचय:**

भीमाबाई होळकर यांचा जन्म १७ सप्टेंबर १७९५ रोजी झाला होता. बालपणीच, दौलतराव शिंदेंनी त्यांना व त्यांच्या मातोश्री लाडाबाई यांना कैदेत टाकले होते. तब्बल सहा वर्षे या वीरांगणेला मातेसह कैदेत राहावे लागले, अखेर २५ ऑक्टोबर १८०२ रोजी यशवंतरावांनी शिंद्यांचा पराभव करून त्यांची सुटका केली. सुटकेनंतर यशवंतरावांनी भीमाबाईंच्या शिक्षणाची आणि लष्करी प्रशिक्षणाची सुरुवात केली.कौटुंबिक पार्श्वभूमी: त्या इंदूरचे महाराजा यशवंतराव होळकर यांच्या कन्या होत्या. त्यांच्या आईचे नाव कृष्णाबाई होळकर किंवा लाडाबाई होते. त्या पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर यांच्या नात होत्या. त्या मल्हारराव होळकर तिसरे यांच्या थोरल्या भगिनी होत्या. त्यांचा विवाह धारचे संस्थानिक गोविंदराव बुळे यांच्याशी झाला. परंतु विवाहानंतर एक-दोन वर्षांतच त्यांना वैधव्य प्राप्त झाले.

❖ **प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये त्यांनी दिलेला लढा**

मातृभूमी रक्षणाची शपथ: इंदूरचे समृद्ध राज्य इंग्रज हडपण्याचा कट करत आहेत हे समजल्यावर, त्यांनी विधवांचे पडदे दूर सारून, आपली समृद्ध मातृभूमी वाचवण्याची शपथ घेतली. कर्नल माल्कमवर विजय (१८१७): १८१७ मध्ये, भीमाबाई होळकर यांनी

ब्रिटिश जनरल कर्नल माल्कम (Colonel Malcolm) यांच्याविरुद्ध शौर्याने लढा दिला आणि गनिमी काव्यात त्यांचा पराभव केला.

महिदपूरची लढाई (२०/२१ डिसेंबर १८१७): वयाच्या २२ व्या वर्षी, भीमाबाईंनी ११ वर्षांचे महाराजा मल्हारराव होळकर तिसरे आणि हरि राव होळकर यांच्यासह, ईस्ट इंडिया कंपनीचे सेनापती सर थॉमस हिस्लॉप यांच्या सैन्यावर हल्ला केला. भीमाबाईंनी स्वतः तलवार आणि भाला हातात घेऊन २,५०० घोडदळाचे (cavalry) नेतृत्व केले होते. या लढाईत मराठे जिंकण्याच्या जवळ असताना, जावरा नगरचा जागीरदार गफूर खान याने इंग्रजांशी गुप्त तह करून, फितुरी केली आणि आपल्या सैन्यासह रणांगणातून माघार घेतली, ज्यामुळे होळकर सैन्याचा निर्णायक पराभव झाला.मंदसोरचा तह नामंजूर: या पराभवानंतर झालेला मंदसोरचा तह भीमाबाईंनी मान्य केला नाही. त्या आपल्या सुमारे ३,००० पेंढारी घोडदळानिशी निसटल्या आणि त्यांनी इंग्रजांविरुद्धचा लढा सुरूच ठेवला.गनिमी हल्ले: भीमाबाईंनी माल्कमच्या सैन्यावर गनिमी हल्ले करून इंग्रजी खजिने लुटले आणि त्यांचे अनेक तळ उद्ध्वस्त केले. मार्च १८१८ मध्ये त्यांनी स्वतः माल्कमच्या सैन्यावर अचानक हल्ला करून त्याला पळवून लावले.

❖ **त्यांचे समाजासाठी किंवा राष्ट्रासाठी योगदान**

इंग्रजांविरुद्ध पहिली महिला: भीमाबाई होळकर या ब्रिटिशांविरुद्ध तलवार उचलणाऱ्या पहिल्या महिला म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान १८१७ मध्येच सुरू झाले होते.

झाशीच्या राणीसाठी प्रेरणास्रोत: भीमाबाईंच्या शौर्याने झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाईंना १८५७ च्या बंडात इंग्रजांविरुद्ध तलवार उचलून लढण्याची प्रेरणा दिली.

सैन्य आणि प्रशासनात नेतृत्व: त्यांनी वैधव्यानंतरही राजकारणातून माघार न घेता, आपल्या पित्याच्या निधनानंतर माळवा प्रांताचे नेतृत्व केले आणि वडिलांनी सुरू केलेल्या तोफांच्या कारखान्याचे व नवीन लष्कर भरतीचे काम पाहिले.

राष्ट्रीय अस्मिता: त्यांनी भारतातील संस्थानिकांना इंग्रजांविरुद्ध बंड करण्याची पत्रे पाठवली, ज्यामुळे राष्ट्रीय स्तरावर इंग्रजांविरुद्ध लढण्याची भावना वाढीस लागली.

❖ **त्यांच्या जीवनातून आजच्या काळात काय प्रेरणा घेऊ शकतो**

अदम्य साहस आणि निर्भयता: भीमाबाईंचे नाव त्यांच्या अदम्य धाडसामुळे (indomitable boldness) ठेवले होते. प्रतिकूल परिस्थितीत, विशेषत: अल्पवयीन राजाचे नेतृत्व करताना आणि फितुरीनंतरही, त्यांनी इंग्रजांसारख्या बलाढ्य शक्तीला आव्हान दिले.

नेतृत्व आणि समर्पण: वयाच्या केवळ बाविसाव्या वर्षी (१८१७ मध्ये) त्यांनी सैन्याचे नेतृत्व केले. त्यांनी वैयक्तिक नुकसान (वैधव्य, पितृछत्र हरपणे) विसरून मातृभूमीच्या रक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले, जी प्रेरणा आजच्या तरुणांसाठी आवश्यक आहे.

अन्यायाविरुद्ध लढा: त्यांनी इंग्रजांच्या अन्यायपूर्ण धोरणांविरुद्ध (राज्य हडपण्याची योजना) शांत न बसता सशस्त्र लढा दिला आणि तह मान्य करण्यास नकार दिला.

❖ **आजच्या परिस्थितीनुसार त्यांच्या विचारांची गरज काय आहे**

राष्ट्रीय ऐक्याची जाणीव (फितुरी टाळणे): महिदपूरच्या लढाईत गफूर खानच्या गद्दारीमुळे मराठ्यांचा विजय पराभवात बदलला. आज देशांतर्गत किंवा संस्थागत स्तरावर जेव्हा स्वार्थापोटी (उदा. जागीरीचा लोभ) फितुरी होते, तेव्हा भीमाबाईंच्या जीवनातून बोध घेऊन राष्ट्रीय हित किंवा सामूहिक उद्दिष्टांसाठी अंतर्गत ऐक्य आणि निष्ठा राखणे आवश्यक आहे.

सक्षमीकरण आणि नेतृत्त्व: भीमाबाईंनी पडदा आणि वैधव्याच्या रूढीवादी कल्पना झुगारून सैन्याचे नेतृत्व केले आणि उत्तम लष्करी कौशल्ये दाखवली. आजच्या काळात महिलांनी केवळ 'सक्षम' राहणे पुरेसे नाही, तर त्यांनी सार्वजनिक जीवन, राजकारण आणि उच्च प्रशासकीय पदांवर निर्भयपणे नेतृत्व करण्याची गरज आहे.

स्वदेशीचा पुरस्कार: भीमाबाईंनी परदेशी सत्तेविरुद्ध (इंग्रजांविरुद्ध) लढताना स्थानिक सामर्थ्यावर (गुन्हेमी युद्ध, अश्वपरीक्षा) विश्वास ठेवला. आजच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीत स्वदेशी व आत्मनिर्भरता या मूल्यांवर विश्वास ठेवण्याची गरज आहे.

कॅप्टन डॉ. लक्ष्मी सहगल

❖ **परिचय -**

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत पुरुषांप्रमाणेच महिलांचेही योगदान आहे. यांपैकी एक असणाया कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांचे नाव प्रमुख महिला क्रांतिकारकांमध्ये गणले जाते. कॅप्टन लक्ष्मी सहगल या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील एक क्रांतिकारी महिला, नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या सहकारी आणि आझाद हिंद सेनेच्या महिला आघाडीच्या पहिल्या कॅप्टन होत्या. पेशाने डॉक्कर असणाऱ्या लक्ष्मी सहगल यांचा कॅप्टन होण्याचा प्रवास नक्कीच सोपा नव्हता.

❖ **बालपण :-**

कॅप्टन डॉ. लक्ष्मी सहगल यांचा जन्म 24 ऑक्टोंबर 1914 रोजी एका तमिळ कुटूंबात झाला. त्यांचे वडील डॉ. एस. स्वामिनाथन हे मद्रास हायकोर्टात वकील होते. आई अम्मू स्वामीनाथन या स्वातंत्र्यचळवळीतील एक अग्रणी कार्यकत्या होत्या.

❖ **शिक्षण:-**

कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांनी 1932 मध्ये विज्ञान विषयात पदवी घेतली. 1936 मध्ये त्यांनी मद्रास कॉलेजमधून एमबीबीएस पूर्ण केले आणि त्या 1939 मध्ये ' स्त्रीरोग तज्ञ चिकित्सक आणि 'प्रसूतीतज्ञ' बनल्या. त्यांनी चेन्नई कस्तुरबा गाँधी शासकीय रुग्णालयात काही दिवस नौकरी केली. त्यानंतर त्या सिंगापूरला गेल्या. तेथे गेल्यावर भारतातून स्थलांतर केलेल्या मजुरांसाठी त्यांनी दवाखाना उघडला.

❖ समाजासाठी व स्वातंत्र्यासाठी दिलेले योगदान:-

1942 मध्ये दुसऱ्या महायुद्धात जेव्हा ब्रिटिशांनी सिंगापूर जपानींच्या स्वाधीन केले, तेव्हा जखमी युद्ध कैद्यांसाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणात काम केले. 1943 रोजी बोस सिंगापुर भेटीवर आले होते. येथे त्यांनी आझाद हिंद सेनेत महिलांची स्वतंत्र तुकडी असावी, अशी इच्छा व्यक्त केली. सुभाषचंद्र बोस यांच्या विचाराने प्रभावित त्या झाल्या अणि त्या आझाद हिंद सेनेत गेल्या. यानंतर अनेक महिलांनी सेनेत सहभागी होण्याचे आवाहन त्यांनी केले.

❖ 'झाशीची राणी रेजिमेंट' ची स्थापना -

डॉ. लक्ष्मी सहगल सेनेत सहभागी होताच आझाद हिंद फौजेची पहिली महिला रेजिमेंट तयार करण्यात आली आणि त्याचे नाव 'झाशीची राणी रेजिमेंट' होते. ऑक्टोबर 1943 मध्ये डॉ. लक्ष्मी सहगल यांनी या रेजिमेंटमध्ये कॅप्टन म्हणून पदभार स्वीकारला आणि त्या कॅप्टन नावाने प्रसिद्ध झाल्या. जपानी सैनिकांच्या मदतीने रायफल चालविण्याबरोबरच हातबॉम्ब अणि गनिमी काव्याच्या व्यूहरचनेतून त्यांनी ब्रिटिश सैनिकांना ब्रह्मदेशातील जंगलांमध्ये सळो की पळो करून सोडले. त्यांच्या अद्भुत कामगिरीमुळे त्यांना कर्नल पदही देण्यात आले होते. आशियामध्ये प्रथमच हे पद एका महिलेला देण्यात आले होते.

डॉ. लक्ष्मी सहगल यांनी मार्च 1947 मध्ये लाहोरमध्ये कर्नल प्रेम कुमार सहगल यांच्याशी लग्न केले आणि कानपूरमध्ये स्थायिक झाल्या आणि तेथे वैद्यकीय सेवा सेवा देऊ लागल्या. पुढे त्या राजकारणातही सक्रीय झाल्या. 1971 मध्ये भारतीय कुमुनिष्ठ पक्षाकडून राज्यसभेच्या सदस्य आल्या. त्या अखिल भारतीय लोकशाही महिला संघटनेच्या संस्थापक सदस्यांपैकी एक होत्या. इंदिरा गांधीच्या हत्येनंतर 1984 मध्ये झालेल्या शीखविरोधी दंगलीमध्ये त्या शीख कुटुंबे आणि विविध दुकानाच्या बचावासाठी पुढे आल्या. 1998 मध्ये भारत सरकारने पद्मविभूषण पुरस्काराने सन्मानित केले

स्वातंत्र्यसैनिक, पेशान डॉक्टर अणि भारतातील महिला चळवळीच्या नेत्या, कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांचे 23 जुलै 2012 रोजी वयाच्या 97 व्या वर्षी निधन झाले. एकंदरच, त्यांचे कार्य पाहता

शेवटच्या श्वासापर्यंत लोकशाही, अधिकार, समानता अणि स्त्री- मुक्तीसाठी लढा चालू ठेवण्याचा त्यांचा निर्धार चकित करणारा होता, एवंढ मात्र नक्की.

- **आजच्या काळात त्यांच्या विचारांची गरज**

कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांच्या विचारांची आजच्या काळात विशेष गरज आहे कारण त्यांनी स्त्रीसक्षमीकरण, सामाजिक न्याय, मानवता आणि राष्ट्रप्रेम यांचा आदर्श निर्माण केला. महिलांना लढवय्या व नेतृत्वक्षम बनवणे, गरीब-वंचितांसाठी सेवाभावाने काम करणे आणि कठीण परिस्थितीत धैर्याने निर्णय घेणे हे त्यांचे विचार आजच्या समाजाला मार्गदर्शक ठरतात. वाढती असमानता, ताणतणाव, लिंगभेद आणि मूल्यांतील अध:पतन याच्या पार्श्वभूमीवर त्यांची निष्ठा, सेवा आणि समानतेची तत्त्वे युवा पिढीला योग्य दिशा देतात. त्यामुळे लक्ष्मी सहगल यांचा आदर्श आजही तितकाच प्रेरणादायी आणि आवश्यक आहे.

मॅडम कामा

स्वातंत्र्याची ज्योत पेटवणारी, धैर्याची अखंड जाज्वल्य गाथा,

विदेशी भूमीत तिरंगा फडकवणारी, भारतमातेची अभिमानरथा.

अन्यायाविरुद्ध उभी राहिलेली, न घाबरता लढलेली साहसी रमा,

इतिहासात हरवले नाव तरी, अमर तेज देऊन गेली मॅडम कामा.

❖ प्रस्तावना

मॅडम भिकाजी रुस्तुम कामा या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अद्‌वितीय परंतु इतिहासात कमी ओळख मिळालेल्या क्रांतिकारक होत. भारतीय राष्ट्रध्वजाची पहिली संकल्पना परदेशात फडकवणारी त्या एकमेव भारतीय स्त्री होत्या. त्यांच्या धैर्य, राष्ट्रनिष्ठा, सामाजिक बांधिलकी आणि दूरदृष्टीमुळे जगभर त्यांना "भारतीय क्रांतीची जननी" असे संबोधले जाते. त्यांनी परदेशातील राजकीय मंचांवर भारताचा आवाज बुलंद केला आणि अनेक क्रांतिकारकांना मार्गदर्शन करून स्वातंत्र्यलढ्याला दिशा दिली. त्यांचे संपूर्ण आयुष्य त्याग, संघर्ष आणि राष्ट्रभक्तीने ओतप्रोत भरलेले आहे.

❖ **बालपण**

भिकाजी कामांचा जन्म २४ सप्टेंबर १८६१ रोजी मुंबईतील संपन्न आणि समाजाभिमुख पारशी कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे व्यक्तिमत्त्व उदार, शिक्षणप्रेमी आणि समाजसेवेची ओढ असणारे होते. यामुळे लहानपणापासूनच भिकाजींच्या मनात सामाजिक जाण आणि संवेदनशीलता निर्माण झाली. त्या अत्यंत जिज्ञासू, बुद्धिमान आणि वाचनप्रिय होत्या. घरातील वातावरणात नेहमी राजकारण, सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षणाविषयी चर्चा होत असल्यामुळे त्यांच्या स्वभावात जागरूकता आणि स्वाभिमानाची भावना पक्का झाला. बाल्यावस्थेतच त्यांच्यात नेतृत्वाची झलक आणि न्यायासाठी उभे राहण्याची धडाडी दिसू लागली.

❖ **शिक्षण**

भिकाजी कामांनी मुंबईतील अलेक्झांड्रा गर्ल्स इन्स्टिट्यूशनमध्ये शिक्षण घेतले. त्या काळात मुलींच्या शिक्षणावर अनेक बंधने असली तरी त्यांना घरून मिळालेल्या पाठिंब्यामुळे त्यांचे शिक्षण सुदृढ झाले. इंग्रजी, मराठी, गुजराती आणि इतिहास या विषयांमध्ये त्यांना विशेष प्रावीण्य होते. शाळेतल्या उपक्रमांत त्या पुढाकार घेत असत आणि सामाजिक कार्यातही त्या सक्रिय होत्या. त्यांचे वाचन विशाल होते; स्त्री-स्वातंत्र्य, वसाहतवाद, इतिहास आणि मानवतावाद यांची पुस्तके त्यांनी अभ्यासली. हेच शिक्षण त्यांच्या पुढील राजकीय आणि सामाजिक वाटचालीचा मजबूत पाया बनले.

❖ **संघर्ष आणि कठीण प्रसंगांवर मात**

भिकाजी कामांचे वैयक्तिक जीवन संघर्षांनी व्यापलेले होते. १८८५ मध्ये त्यांचे लग्न रुस्तुम कामा या श्रीमंत जहाजमालकाशी झाले. परंतु पती ब्रिटिश सरकारचे समर्थक आणि भिकाजी कट्टरपणे त्याविरोधात—या मतभेदांमुळे त्यांचे वैवाहिक जीवन अस्थिर झाले. त्या काळात स्त्रीने स्वतंत्र भूमिका मांडणे सामाजिकदृष्ट्या अवघड होते, तरीही भिकाजींनी कोणताही समझोता न करता स्वतःचे विचार ठामपणे जपले. पुढे प्लेग महामारीत रुग्णसेवा करताना त्यांचे आरोग्य खालावले आणि त्यांना युरोपमध्ये उपचार घ्यावे लागले. मात्र, आजारपणातही त्यांनी देशकार्यातील जाज्वल्यता कमी होऊ दिली नाही. परदेशात राहणे, ब्रिटिशांची नजर ठेवणे, भाषणांवर बंदी, भारतात परतण्यावरील मनाई—या सर्व अडथळ्यांवर त्यांनी अपार धैर्याने मात केली.

❖ **स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान**

परदेशात गेल्यानंतर भिकाजींच्या कार्याने नवे वळण घेतले. त्यांनी इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी येथे भारताच्या स्वातंत्र्याचा मुद्दा जोरदारपणे मांडला. १९०७ मध्ये जर्मनीतील स्टुटगार्ट येथील आंतरराष्ट्रीय समाजवादी परिषदेत त्यांनी भारतीय राष्ट्रध्वजाचा पहिला आराखडा जगासमोर फडकवून भारताचा आवाज

संपूर्ण जगाला ऐकवला. या ऐतिहासिक क्षणी त्यांनी “Behold, the flag of Indian independence!” असे आवाहन करत भारताच्या स्वातंत्र्याच्या आशेची ज्योत जगभर पसरवली.

त्यांनी परदेशात सावरकर, श्यामजी कृष्ण वर्मा, लाला हरदयाळ आणि इतर अनेक क्रांतिकारकांना आर्थिक तसेच वैचारिक मदत केली. भारतातील ब्रिटिश अत्याचार, भारताची आर्थिक लूट आणि भारतीय जनतेच्या संघर्षांचे सत्य त्यांनी परदेशी वर्तमानपत्रांतून जगासमोर मांडले. त्यांच्या लेखनात प्रखर राष्ट्रवाद आणि मानवतावादी भावना यांचा सुंदर मिलाफ दिसतो. स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आणि समानतेसाठी त्यांनी नेहमीच आवाज उठवला. त्यांच्यामते राष्ट्र कधीही मुक्त होऊ शकत नाही, जोपर्यंत स्त्री शिक्षित आणि स्वतंत्र होत नाही.

- ❖ **<u>आजच्या काळातील त्यांच्या विचारांची आवश्यकता</u>**

आजच्या जगात मॅडम कामांच्या विचारांची गरज अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यांनी राष्ट्रप्रेमाला कधीही द्वेष किंवा अतिरेकी स्वरूप दिले नाही; त्यांच्या दृष्टीने राष्ट्रप्रेम म्हणजे न्याय, मानवता आणि प्रगतीचा मार्ग होता. आजच्या पिढीला त्यांच्याकडून मिळणारा सर्वात मोठा संदेश म्हणजे धाडसाने सत्यासाठी उभे राहणे, मान्यता नसली तरी कार्य करत राहणे आणि स्त्रियांच्या नेतृत्वाला प्राधान्य देणे. भारताच्या विकासात स्त्रियांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे, ही त्यांची भूमिका आजही सार्थ ठरते. जागतिक पातळीवर देशाचा आवाज बुलंद करण्याची क्षमता, संकटांतून उभे राहण्याची जिद्द आणि अडथळ्यांना संधीमध्ये बदलण्याची कला—या सर्व गुणांची आज विशेष आवश्यकता आहे.

- ❖ **<u>शेवटचे दिवस आणि वारसा</u>**

दीर्घकाळ परदेशात राहिल्यानंतर अखेर त्यांना भारतात परतण्याची परवानगी मिळाली. त्या पुण्यात स्थायिक झाल्या, परंतु त्यांच्या आरोग्याची परिस्थिती आधीच खालावलेली होती. १३ ऑगस्ट १९३६ रोजी त्यांचे निधन झाले. त्यांनी आयुष्यभर स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला, पण भारत स्वतंत्र झालेला दिसण्याआधीच त्यांच्या आयुष्याची कहाणी संपली. तरीही भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील त्यांचे योगदान अमर आहे. त्यांचे नाव इतिहासाने फारसे अधोरेखित केले नसले तरी त्यांचे कार्य, त्याग आणि धाडस भारतीय राष्ट्राच्या भावनेत सदैव जिवंत राहील.

<u>दुर्गाबाई देशमुख</u>

❖ **परिचय**:-

दुर्गा राव (विवाहानंतर दुर्गाबाई देशमुख) १५ जुलै १९०९. त्यांचे पहिले लग्न ८ व्या वर्षी झाले, परंतु वयात आल्यावर त्यांनी ते संबंध नाकारले. १९५३ मध्ये त्यांचे तत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्री सी.डी. देशमुख यांच्याशी नोंदणीकृत विवाह झाला. लग्नाचे पहिले साक्षीदार पंडित जवाहरलाल नेहरू होते. १२ व्या वर्षी इंग्रजी माध्यमाच्या विरोधात त्यांनी शाळा सोडली. तुरुंगातून सुटल्यावर त्यांनी मॅट्रिकची परीक्षा, एम.ए. आणि महिलांना मोफत कायदेशीर मदत (pro bono legal aid) देण्यासाठी एलएल.बी.ची पदवी मिळवली. वकिली:- १९४२ मध्ये मद्रासमध्ये वकिलीस सुरुवात केली. त्या खुनाच्या प्रकरणात युक्तिवाद करणाऱ्या पहिल्या महिला वकील बनल्या.

❖ **प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये त्यांनी दिलेला लढा :-**

दुर्गाबाई देशमुख यांचे जीवन म्हणजे तत्कालीन सामाजिक रूढी आणि ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध दिलेला वैयक्तिक आणि सार्वजनिक लढा होता. त्या स्वतः बालविवाहाच्या प्रथेला बळी पडल्या होत्या. वयाच्या आठव्या वर्षी लग्न झालेले असताना, त्यांनी पंधराव्या वर्षाच्या आत हे लग्नसंबंध पूर्णपणे नाकारण्याचा अत्यंत धाडसी निर्णय घेतला. वयाच्या १२ व्या वर्षी, १९२१ मध्ये, काकीनाडा येथे महात्मा गांधींना भेटण्यासाठी त्यांनी देवदासी आणि बुरखाधारी मुस्लिम महिलांच्या सभेसाठी वेळ मागितला. आयोजकांनी ५००० रुपयांच्या देणगीची अट ठेवली, जी त्या महिलांनी आठ दिवसांत पूर्ण केली. इतकेच नव्हे तर, सभेसाठी जागा मिळाली नाही तेव्हा त्या आपल्या शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडे गेल्या, ज्यांनी अटकेची शक्यता असतानाही जागा उपलब्ध करून दिली. संविधान सभेतील हिंदू कोड बिलावरील चर्चेदरम्यान, त्यांनी मालमत्ता व्यवस्थापनात महिला अक्षम आहेत हा युक्तिवाद धैर्याने फेटाळून लावला. त्यांनी स्पष्ट

केले की बॉम्बेमधील महिलांकडे मालमत्तेचे पूर्ण अधिकार आहेत आणि अनेक स्त्रिया पुरुषांपेक्षा चांगले व्यवस्थापक सिद्ध झाल्या आहेत.

❖ त्यांचे समाजासाठी किंवा राष्ट्रासाठी योगदान :-

दुर्गाबाई देशमुख यांना 'मदर ऑफ सोशल वर्क' (Mother of Social Work) म्हणून ओळखले जाते, कारण त्यांनी मूलभूत संस्था निर्माण करून सामाजिक आणि राजकीय धोरणांवर दूरगामी परिणाम केला.

संविधान सभेतील सदस्यत्व:- १९४६ मध्ये मद्रास प्रांतातून त्या संविधान सभेवर निवडून आल्या. त्या २९९ सदस्यांपैकी १५ महिला सदस्यांपैकी एक होत्या.महत्त्वाच्या समित्या:- त्या संविधान सभेच्या स्टीअरिंग कमिटी आणि कमिटी फॉर रूल्स अँड प्रोसीजर्सच्या सदस्य होत्या. त्या संविधान सभेतील समिती अध्यक्ष असणाऱ्या एकमेव महिला सदस्य होत्या.७५० सुधारणा:- त्यांनी स्वतः किंवा इतरांच्या सहकार्याने संविधानाच्या मसुद्यावर अंदाजे ७५० सुधारणा (amendments) मांडल्याचे नमूद केले आहे. कौटुंबिक न्यायालयांची मागणी:- चीन, जपान आणि रशियामधील न्यायप्रणालीचा अभ्यास केल्यानंतर, त्यांनी भारतात कौटुंबिक न्यायालये (Family Courts) स्थापन करण्याची जोरदार मागणी केली. यामुळे उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालयावरील कामाचा ताण कमी होऊन कुटुंबांना तुटण्यापासून वाचवता येईल, असे त्यांचे मत होते. (हा कायदा त्यांच्या निधनानंतर १९८४ मध्ये लागू झाला).

❖ संस्थात्मक आणि सामाजिक कल्याण कार्य

आंध्र महिला सभा (AMS):- त्यांनी १९३७ मध्ये आंध्र महिला सभेची स्थापना केली. ही संस्था शिक्षण, व्यवसाय कौशल्ये, नर्सिंग शाळा, वसतिगृहे, तांत्रिक प्रशिक्षण केंद्रे आणि रुग्णालये (उदा. ऑर्थोपेडिक सेंटर) प्रदान करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरली. AMS महिलांसाठी जन्म ते प्रौढत्वपर्यंतच्या गरजा पूर्ण करते, असे त्यांनी नमूद केले होते. सेंट्रल सोशल वेल्फेअर बोर्ड (CSWB) आणि पंचवार्षिक योजना:- १९५० मध्ये जवाहरलाल नेहरूंनी त्यांची योजना आयोगावर (Planning Commission) सामाजिक सेवा प्रमुख (leader of social services) म्हणून नियुक्ती केली. त्यांनी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेसाठी (1951-56) सामाजिक कल्याण कार्यक्रमांचे नियोजन करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. CSWB चे नेतृत्व:- १९५३ मध्ये स्थापित झालेल्या CSWB च्या त्या पहिल्या अध्यक्ष (First Chairperson) होत्या. त्यांच्या नेतृत्वाखाली, CSWB ने ३०,००० हून अधिक लहान स्वयंसेवी संस्थांना निधी पुरवून सर्वात मोठे नागरी समाज नेटवर्क (civil society network) स्थापित केले. त्यांनी सामाजिक कल्याण योजनांसाठी अर्थसंकल्पीय तरतुदींची आवश्यकता ओळखली.

- ❖ **त्यांच्या जीवनातून आजच्या काळात काय प्रेरणा घेऊ शकतो**

दुर्गाबाई देशमुख यांचे बहुआयामी जीवन, जे त्यांच्या काळाच्या दशके पुढे होते, आजही अनेक महत्त्वपूर्ण प्रेरणास्रोत प्रदान करते.

निर्भीडता आणि नैतिकता:- त्यांनी तुरुंगात छळ सहन केला पण क्षमा मागितली नाही, तसेच पंडित नेहरूंनाही नियमांचे पालन करण्यास भाग पाडले. अन्याय किंवा चुकीच्या गोष्टींसमोर न झुकण्याची, तसेच नियमांविषयी 'आदेश चोख पाळणाऱ्या' असण्याची त्यांची वृत्ती आजच्या तरुणांसाठी मोठी प्रेरणा आहे.

शिक्षणाचे महत्त्व आणि आत्म-विकास:- त्यांचे शिक्षण लहान वयात खंडित झाले, परंतु तुरुंगातून सुटल्यानंतर त्यांनी मॅट्रिक, एम.ए., आणि एलएल.बी. पर्यंत शिक्षण पूर्ण केले. त्यांनी सिद्ध केले की शिक्षण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे आणि संकटातून बाहेर पडण्यासाठी ज्ञान हेच सर्वात मोठे साधन आहे.

- ❖ **आजच्या परिस्थितीनुसार त्यांच्या विचाराची गरज:**

आजच्या सामाजिक आणि न्यायिक परिस्थितीत दुर्गाबाई देशमुख यांच्या विचारांची नितांत गरज आहे, कारण त्यांचे विचार केवळ तात्पुरत्या सुधारणांवर नव्हे, तर संरचनात्मक बदलांवर आधारित होते.

आर्थिक धोरणात सामाजिक कल्याणाला महत्त्व:- आजही भारत जलद आर्थिक विकासाचा पाठपुरावा करत आहे. अशा वेळी दुर्गाबाईंचा हा विचार महत्त्वाचा ठरतो की, "सामाजिक कल्याणाचे मूल्य (value of social welfare) आर्थिक प्रगतीचा प्रमुख आधार मानला जात नाही, अशा अर्थव्यवस्थेच्या तर्काला त्यांनी आव्हान दिले". महिलांचे कल्याण आणि सामाजिक सक्षमीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी अर्थसंकल्पीय तरतुदींची नितांत गरज आजही आहे.

सक्षम आणि मानवतावादी न्यायिक प्रणाली:- त्यांनी कौटुंबिक न्यायालयांची मागणी करताना, न्यायप्रणालीतील कठोरता (adversary system) कमी करून सुलभ, कमी क्लिष्ट आणि मानवतावादी दृष्टीकोन आणण्याचा आग्रह धरला होता. आजच्या कौटुंबिक न्यायालयांमध्ये 'स्पीड सेटलमेंट' हा एक भ्रम ठरत आहे आणि प्रक्रियेतील त्रुटींमुळे (उदा. अंमलबजावणीतील विलंब, पायाभूत सुविधांचा अभाव, प्रतिकूल परिस्थितीत तडजोडीसाठी दबाव जिथे महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारावर तडजोड करावी लागते) महिलांना न्याय मिळणे कठीण होत आहे. न्याय मिळविण्यासाठी लागणारा वेळ आणि पैसा वाचवण्यासाठी त्यांच्या 'वकील-मुक्त, जलद आणि मानवतावादी' न्यायिक सुधारणांच्या विचाराची आजही गरज आहे.

लैंगिक समानतेसाठी कठोर कायदे:- आजही भारतीय समाज आणि विवाह संस्थेमध्ये पुरुष आणि स्त्रिया अनेक बाबतीत 'समान' नाहीत. महिलांना 'समान वागणूक' (equal treatment) मिळत नाही आणि

त्यांच्यासाठी हिंसाचारमुक्त जीवन सुनिश्चित करण्यासाठी, त्यांच्या 'स्त्री-विशिष्ट आणि अधिक मानवतावादी कायद्या'च्या मागणीची (women specific and more humane legislation) आजही गरज आहे. लिंगाधारित भेदभावाला दूर करण्यासाठी केवळ औपचारिक समानता (formal equality) नव्हे, तर संरक्षणात्मक भेदभाव (protective discrimination)** आवश्यक आहे, हा त्यांचा विचार आजही महत्त्वाचा आहे.

प्रीतिलता वादेदार

धैर्याचा दीप प्रीतिलता, स्वातंत्र्य तिचा श्वास

अत्याचारासमोर उभी, न डळमळला विश्वास|

देशाच्या प्रेमासाठी अर्पण केले जीवन

अशी साक्ष अमर देशसेविकेचा निर्धारपूर्ण कण-कण||

❖ **प्रस्तावना :**

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात अनेक वीर पुरुषांसोबत अनेक धैर्यवान स्त्रियांनीही समर्पण, त्याग व पराक्रमाची अद्‌वितीय उदाहरणे निर्माण केली. या स्त्रियांमध्ये प्रीतिलता वादेदार यांचे नाव विशेष तेजाने उजळते. त्यांनी आपल्या अल्पायुष्यात स्वातंत्र्याची ज्योत मनात पेटवली आणि अत्यंत धाडसाने ब्रिटिश सत्तेविरुद्‌ध शस्त्र हातात घेत संघर्ष केला. त्यांच्या कामगिरीने स्त्रियांना केवळ समाजातील मर्यादित चौकटीतले स्थान मोडून काढायला प्रेरणा दिली नाही, तर स्वातंत्र्यासाठी 'स्त्रीही रणांगणात उतरू शकते' हा अढळ संदेश दिला.

❖ **बालपण**

प्रीतिलता वादेदार यांचा जन्म ५ मे १९११ रोजी चिटगाव (आताचे बांगलादेश) येथे एका सुशिक्षित व संस्कारी कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील जगतबंधु वादेदार हे सरकारी कार्यालयात कारकून होते आणि आई प्रतिभा देवी या गृहिणी असून संस्कारशील आणि शांत स्वभावाच्या होत्या. घरात अभ्यासाला, सभ्यतेला

आणि राष्ट्रभक्तीला विशेष महत्त्व होते. लहानपणापासूनच प्रीतिलता अत्यंत हुशार, नम्र आणि अभ्यासू होत्या. त्या शाळेत मराठी, इंग्रजी, इतिहास, भूगोल या विषयांत नेहमीच उजव्या येत. त्यांच्या स्वभावात शांत पण दृढ आणि निर्णय घेण्याची क्षमता दिसत असे.

❖ शिक्षण

प्रीतिलता यांनी आपले शिक्षण चित्तगाव येथील डॉ. खस्तगीर गव्हर्नमेंट गर्ल्स स्कूल आणि ढाका येथील इडन कॉलेज मधून पूर्ण केले. त्यानंतर त्यांनी कलकत्त्याच्या बेथून कॉलेजमधून तत्त्वज्ञान विषयात (Philosophy) पदवी प्राप्त केली. कलकत्ता विद्यापीठाच्या प्रशासनाने त्यांची पदवी रोखून धरली होती . शालेय जीवनात त्या बालचर संस्थेच्या (Balchar Sanstha) सदस्य होत्या, जिथे त्यांना सेवा, देशभक्ती आणि शिस्तीचे धडे मिळाले. मात्र, संस्थेच्या नियमानुसार ब्रिटीश सम्राटाशी निष्ठेची शपथ घ्यावी लागत असल्याने त्या अस्वस्थ असत. त्यांच्या मनात क्रांतीचे बीज इथेच रुजले. दुर्गा, जिजाबाई, राणी पद्मिनी, राणी चेन्नमा आणि राणी लक्ष्मीबाई यांच्या शौर्यकथा ऐकून त्या प्रेरित झाल्या होत्या. पदवी शिक्षण पूर्ण झाल्यावर, त्यांनी चित्तगाव येथे येऊन कुटुंबियांना मदत करण्यासाठी नंदनकानन अपरणाचरण शाळेत मुख्याध्यापिका म्हणून नोकरी स्वीकारली. त्यांच्या दृष्टीने त्यांचे कुटुंब म्हणजे संपूर्ण देश होता.

❖ संघर्ष आणि कठीण प्रसंगावर मात

त्यांच्या शिक्षणाच्या काळातच स्वातंत्र्याची ज्वाला मनात प्रज्वलित झाली होती. परंतु शिक्षण पूर्ण असूनही कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांची पदवी रोखून धरण्याचा अन्याय केला. हा प्रसंग त्यांच्या आयुष्यातील पहिला मोठा संघर्ष ठरला. त्यांनी या अन्यायासमोर हार मानली नाही; उलट देशसेवेची जाणीव अधिक दृढ झाली.

बालचर संस्थेत त्यांनी सेवा, शिस्त, देशप्रेम शिकलं; पण ब्रिटिशांचे निष्ठाभंजन करण्याची सक्ती त्यांना त्रास देत होती. तेव्हाच त्यांच्या मनात स्वातंत्र्यासाठी लढण्याचा ठाम निर्धार तयार झाला. स्त्री शक्तीचे धडे देणाऱ्या दुर्गा, जिजाबाई, राणी चेन्नमा, राणी लक्ष्मीबाई यांच्या कथा त्यांच्या अंतरात धैर्य आणि बंडखोरीची ठिणगी जागवणाऱ्या ठरल्या.

❖ स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान

क्रांतीकारी सूर्यसेन यांच्या मार्गदर्शनाखाली 1930 साली झालेल्या चित्तगाव शस्त्रागार लूट या ऐतिहासिक सशस्त्र उठावात त्यांनी सक्रिय भूमिका बजावली. या उठावाचा उद्देश ब्रिटिशांच्या

शस्त्रसाठ्यावर कब्जा करून स्वातंत्र्यासाठी प्रत्यक्ष लढा पुकारणे हा होता .त्यांनी दळणवळण तोडणे, संदेश पोचवणे, क्रांतिकारकांना आसरा देणे आणि शस्त्रसज्ज करणे अशी जबाबदारी निभावली.ब्रिटिश पोलिसांची नजर सतत असतानाही त्यांनी क्रांतिकारकांना सुरक्षित ठिकाणी पोहोचवणे, आवश्यक माहिती गुप्त पद्धतीने देवाणघेवाण करणे, तसेच महिलांना संघटित करून त्यांना स्वातंत्र्यलढ्याबद्दल जागृत करणे अशी कार्ये केली.

गुप्त क्रांतिकारक संघटनांत सक्रिय सदस्य : त्यांनी युवा क्रांतीकारी गट, विद्यार्थी संघटना आणि स्त्रीसंघटनांमध्ये जाऊन राष्ट्रस्वातंत्र्याची प्रेरणा पोहोचवली. त्यांच्या प्रभावामुळे अनेक तरुण-तरुणी स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले. स्त्रियांचा सहभाग वाढवण्याचे योगदान : त्या काळात स्त्रियांनी घराबाहेर येऊन स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय होणे कठीण मानले जात होते. परंतु त्यांनी धैर्य, आत्मविश्वास आणि देशप्रेम या गुणांचा आदर्श स्त्रियांसमोर ठेवला. त्यांच्या कार्याने स्त्रियांच्या सहभागाला नवी दिशा मिळाली.

❖ आजच्या काळातील त्यांच्या विचारांची आवश्यकता

आज समाजात स्वार्थ, तणाव, असमानता आणि जबाबदारीची कमी जाणवते.त्यांचे जीवन आपल्याला धैर्य, जबाबदारी आणि देशप्रेम शिकवते. आज स्वातंत्र्य आहे, पण समाजात नागरिक म्हणून कर्तव्यभावना, एकता आणि स्त्री-पुरुष समानता यांची गरज अजूनही आहे. त्या म्हणतात तसे, अडचणी आल्या तरी न डगमगता योग्य कार्यावर ठाम राहणे, समाजासाठी काम करणे आणि स्वतःपेक्षा देश व समाजहिताला प्राधान्य देणे आजही तितकेच आवश्यक आहे. थोडक्यात, त्यांच्या विचारांमुळे आपण अधिक जागृत, जबाबदार आणि संवेदनशील नागरिक होऊ शकतो.

❖ शेवटचे दिवस आणि वारसा

प्रीतिलता यांच्या क्रांतिकारी कारवायांमध्ये सक्रिय सहभागामुळे ब्रिटिश पोलिसांचा दबाव वाढत होता. चित्तगावजवळील पाहाडा येथील एका युरोपियन क्लबवर केलेल्या हल्ल्यानंतर ब्रिटिश सैन्याने त्यांना घेरले. इंग्रजांच्या हाती पडून अपमानित होण्यापेक्षा, त्यांनी आपल्या जवळ ठेवलेली सायनाईडची कॅप्सूल गिळून आत्मबलिदान केले.

शेवटच्या क्षणी त्यांच्या मुखातून "वंदे मातरम्" हा घोष उमटला. त्यावेळी त्या फक्त २१ वर्षांच्या होत्या. शवविच्छेदन अहवालात सायनाईड हे मृत्यूचे कारण असल्याचे स्पष्ट झाले.त्या बंगालमधील सशस्त्र स्वातंत्र्यलढ्यात शहीद झालेल्या पहिल्या महिला म्हणून इतिहासात अमर ठरल्या.

प्रेरणा: त्यांच्या शहादतीमुळे पूर्व भारतात विशेषत: स्त्रियांच्या मनात धैर्य आणि बंडखोरीची चेतना प्रज्वलित झाली. त्या काळात स्त्रिया घराच्या चौकटीत मर्यादित मानल्या जात असताना, प्रीतिलता यांनी **"स्त्रीही लढू शकते, नेतृत्व करू शकते"** हे प्रत्यक्ष कृतीतून सिद्ध केले.

अखेरच्या पत्रात त्यांनी स्पष्ट संदेश लिहिला होता:की “माझ्या भगिनींनी स्वतःला दुर्बळ समजू नये. संकटांना तोंड द्यावे आणि हजारोंच्या संख्येने क्रांतीच्या मार्गावर उतरावे.”

<u>**मातंगिनी हाजरा**</u>

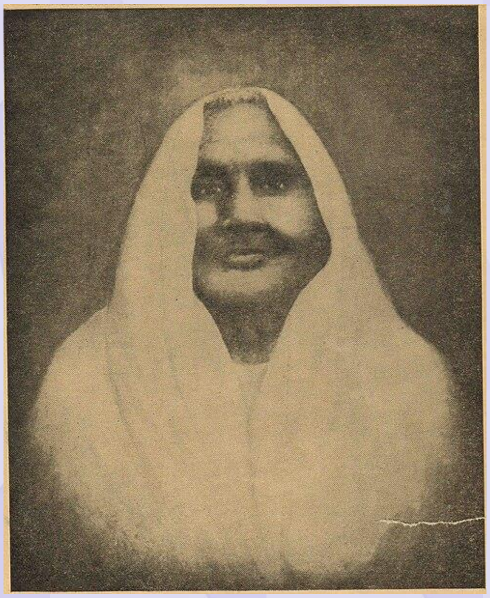

❖ **परिचय:**

- **नाव : मातंगिनी हाजरा**
- **टोपणनाव : 'गांधीबुढी'** (Gandhiburi)
- **जन्म : १९ ऑक्टोंबर १८७० (होगला)**
- **मृत्यू : २९ सप्टेंबर १९४२**
- **शिक्षण:**

  त्यांचा जन्म गरीब शेतकरी कुटुंबात झाला होता. गरिबीमुळे त्यांना औपचारिक शिक्षण घेता आले नाही.

❖ **कौटुंबिक पार्श्वभूमी:**

गरीबीमुळे, त्यांचे लग्न वयाच्या अवघ्या १२ व्या वर्षी त्रिलोचन हाजरा नावाच्या ६० किंवा ६२ वर्षीय विधुराशी झाले, जो अलिनन गावचा रहिवासी होता. वयाच्या १८ व्या वर्षी त्या विधवा झाल्या आणि त्यांना मूलबाळ नव्हते.

❖ **प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये त्यांनी दिलेला लढा:**

मातंगिनी हाजरा यांचे जीवन गरिबी, बालविवाह आणि लवकर आलेल्या वैधव्यामुळे प्रतिकूलतेने भरलेले होते, तरीही त्यांनी दृढ निश्चयाने संघर्ष केला.गांधीजींच्या संदेशाने प्रेरित होऊन त्यांनी १९२० च्या दशकात स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभाग घेतला. वयाच्या ६१ व्या वर्षी १९३० मध्ये त्यांनी सविनय कायदेभंग आंदोलनात आणि मीठ सत्याग्रहात भाग घेतला, ज्यामुळे त्यांना अनेकवेळा कमी कालावधीसाठी तुरुंगवास भोगावा लागला. १९३३ मध्ये जेव्हा बंगालचे गव्हर्नर सर जॉन अँडरसन तामलुक येथे आले, तेव्हा मातंगिनी यांनी सुरक्षा भेदून मंचाजवळ पोहोचून काळा झेंडा फडकवला आणि "गो बॅक, लाट साहिब" अशा घोषणा दिल्या. या धाडसी कृत्याबद्दल त्यांना सहा महिने सश्रम कारावासाची शिक्षा झाली. तुरुंगातून सुटल्यानंतर त्या लगेचच सामाजिक कार्यासाठी परतल्या, जसे की देवी (smallpox) च्या साथीच्या वेळी त्यांनी आजारी लोकांची न थकता शुश्रूषा केली. 'छोडो भारत' आंदोलनात (१९४२) वयाच्या ७३ व्या वर्षी त्यांनी मोर्चाचे नेतृत्व करून प्रतिकूल परिस्थितीतही आपला लढा चालू ठेवला.

❖ **त्यांचे समाजासाठी किंवा राष्ट्रासाठी योगदान**

त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सक्रिय सदस्य बनल्या आणि त्यांनी गांधीजींच्या पावलावर पाऊल ठेवून स्वतः खादी सूत कातण्यास सुरुवात केली. १९४२ च्या 'छोडो भारत' आंदोलनादरम्यान, त्यांनी तामलुक पोलीस स्टेशन ताब्यात घेण्याच्या उद्देशाने सुमारे ६,००० आंदोलकांच्या (ज्यात बहुतांश महिला होत्या) मोर्चाचे नेतृत्व केले. २९ सप्टेंबर १९४२ रोजी, जमाव पोलीस स्टेशनकडे जात असताना, ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी आंदोलकांना पांगवण्याचा आदेश दिला आणि गोळीबार सुरू केला. मातंगिनी यांनी पुढे होऊन पोलिसांना गोळीबार न करण्याची विनंती केली, पण त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले.

❖ **त्यांच्या जीवनातून आजच्या काळात काय प्रेरणा घेऊ शकतो**

सेवाभाव (Selfless Service): आयुष्यातील अनेक वैयक्तिक संकटे असूनही, त्यांनी सामाजिक कार्यासाठी स्वतःला समर्पित केले. विशेषतः साथीच्या रोगाच्या काळात त्यांनी जीवाची पर्वा न करता लोकांची सेवा केली. आजच्या काळातही समाजाच्या दुर्बळ घटकांसाठी काम करण्याची आणि संकटात निःस्वार्थपणे मदत करण्याची प्रेरणा त्यांच्याकडून मिळते.
दृढनिश्चय आणि लवचिकता (Resilience): गरीबी, वैधव्य आणि ब्रिटिशांच्या अनेक कारावासांमुळे आलेल्या शारीरिक वेदनांनीही त्यांचा संकल्प डळमळीत झाला नाही. आजच्या

जीवनातील आव्हाने आणि अपयश असूनही आपले ध्येय साध्य करण्याची जिद्द त्यांच्याकडून शिकता येते. वयावर मात: वयाच्या ७३ व्या वर्षीही त्यांनी मोर्चाचे नेतृत्व केले. आपले वय किंवा शारीरिक मर्यादा ध्येय साध्य करण्यापासून रोखू शकत नाहीत, उलट अनुभव आणि दृढता महत्त्वाची असते, ही प्रेरणा त्यांच्याकडून मिळते.

❖ **आजच्या परिस्थितीनुसार त्यांच्या विचारांची गरज काय आहे**

- **सत्य आणि अहिंसेवर आधारित कृती:** त्या एक समर्पित गांधीवादी होत्या. महात्मा गांधींच्या आदर्शांचे अनुसरण करून त्यांनी खादी स्वीकारली आणि सत्याग्रहात भाग घेतला. आजच्या राजकीय आणि सामाजिक संघर्षांमध्ये, शांतता आणि नैतिक मूल्यांच्या आधारावर आपले हक्क मिळवण्याची गरज आहे.
- **राष्ट्रीय प्रतीकांचा आदर:** मरतानाही त्यांनी तिरंगा ध्वज खाली पडू दिला नाही, हा त्यांचा राष्ट्रधर्मावरील अटळ विश्वास दर्शवतो. आजच्या काळात, राष्ट्रीय अस्मिता आणि मूल्यांचा आदर करणे, तसेच देशासाठी त्याग करण्याची भावना बाळगणे महत्त्वाचे आहे.
- **स्त्री सामर्थ्य (Empowerment):** मातंगिनी हाजरा यांनी त्या काळात महिलांच्या मोठ्या मोर्चाचे नेतृत्व केले. त्यांचे उदाहरण हे सिद्ध करते की नेतृत्वासाठी केवळ पुरुषांनीच पुढे यावे असे नाही; महिलांनीही कोणत्याही वयात आणि परिस्थितीत देशाच्या किंवा समाजाच्या विकासासाठी सक्रिय आणि धाडसी भूमिका घेणे गरजेचे आहे. त्यांच्या शौर्यामुळे बंगालच्या स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचा सक्रिय सहभाग दिसून आला.
- **भ्रष्टाचार आणि अन्यायाविरुद्ध आवाज:** गव्हर्नर अँडरसन यांच्यासमोर त्यांनी धाडसाने 'गो बॅक' (Go back) ची घोषणा दिली. आजच्या परिस्थितीत, कोणत्याही प्रकारच्या दमनकारी शक्ती किंवा अन्यायाविरुद्ध निर्भयपणे आवाज उठवण्याची गरज त्यांच्या कृतीतून दिसून येते.